

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor
(MTA TK SZI, MOME)

Alternatív életstratégiák – „élettanulságok”

Ahány ember, annyi féle életstratégia. Ám a szociológia, jelentős redukción kompromisszumát vállalva, rendre csoportokat, típusokat képez, s így módon lehet létjogosultsága annak is, hogy életstratégia-típusokról, életstratégia-modellekről beszéljünk. De még ebben az értelemben is minden korszakban életstratégiák sokaságával találkozhatunk. Az emberiség fejlődésének, az állatvilágból való kiemelkedésének éppen ez az egyik titka: a diverzitás a tapasztalatok különbözőségével gazdagítja az emberi Nemet, (amelynek egyik sajátossága, hogy a nyelv által állandó közvetlen visszacsatolás működik az egyes egyén és az emberi Nem egésze között, s így az egyéni tapasztalatok folyamatosan összeméri tudássá, a folyamatosan bővülő összeméri tapasztalatok pedig az egyéni tudás bázisává válnak). Minél többféle életstratégia van jelen a társadalomban, annál nagyobb az esélye a környezeti kihívásokhoz, és az önmagunk által termelt nehézségekhez való sikeres emberi alkalmazkodásnak is.¹

A társadalom szervezete ugyanakkor bizonyos életstratégiákat preferál, másokat kevésbé tolerál, ismét másokat megenged, eltűr. Ez minden korszakban így van, hiszen ahhoz, hogy a különböző társadalmi működések összehangolt meta-rendszerként funkcionálhassanak, a gazdaság, a jogrendszer, a hatalmi-politikai viszonyok, a kultúra bizonyos összhangja szükséges (még ha ez az összhang többnyire konfliktusok sokaságával terhes is); és ez a relatív összhang minden korban másképpen jön létre. Azokban a korszakokban, amikor döntően nem az összeomlás, válság, gyökeres átrendeződés jellemzi a társadalmi viszonyokat, tehát amikor egy-egy társadalmi formáció, társadalmi rendszer viszonylag tartós uralma érzékelhető, akkor rendszerint meghatározható, hogy *melyek az uralkodó* (az adott viszonyokkal adekvát, pontosabban viszonylag legadekvátabb, s ezáltal egyfajta főáramot képező) *értékek, gondolatok, életformák, emberi viszonyulásmódok*; ezek rendszeréből áll össze egy-egy korszak domináns világképe, értékrendszere, a későbbi korok számára az adott korszakot jellemző korstílus, stb. A domináns értékek-, gondolatok-, életformák-, emberi viszonyulásmódok-alkotta „mainstream” *számos eleme folytonosan változik, ugyanakkor vannak olyan elemek, amelyek igen tartósak*. Az elmúlt évszázadokban Európában domináns szerepet játszó társadalmi formációt többnyire a *haszonelvvel*, a *versenyesszéménnyel*, a *piac* illetve a *pénzgazdaság* preferenciájával, az *individualizmussal*, a *siker kultuszával* szokták jellemezni -- s bár ezek az elvek e társadalmi formáció történetében egymással is gyakran ütköznek, hol egyikük, hol másikuk érvényesül inkább, s természetesen más elvek is előtérbe kerülnek --, amikor a modern piacgazdaság térhódítása illetve egyértelmű uralma a mainstream, akkor többnyire ezek az elvek (illetve ezek némelyike) is uralkodónak tekinthető. Ilyenkor az életstratégiák közül is azok válnak a mainstream részévé, amelyek ezekhez az elvekhez igazodnak, amelyeket ezek az elvek irányítanak. Kelet-, illetve Közép-Európában vagy Kelet-Ázsiában, ahol az elmúlt évtizedekben lezajlott rendszerváltás lényege per definitionem egy, a kapitalizmust sok vonatkozásban tagadó rendszerből (az úgynevezett „szocializmusból”) a kapitalista világrendszerbe való visszatagozódás, többnyire azokat

¹ Minderről bővebben lásd Kapitány—Kapitány (2007); az életstratégiákról például: Hankiss—Heltai (2010) is.

tartják a „korszerű” életstratégiáknak, amelyek elfogadják a haszonelvét, a pénz- és sikerorientáción alapuló versenyszellemet és az értékrendszeri individualizmust, amelyhez a huszadik század közepe óta mind hangsúlyosabban egy fajta hedonisztikus élvezet-kultusz is társul.² (A sikerorientációt olykor a *teljesítményelv* preferenciája helyettesíti; az individualizmus nem zárja ki közös érdekek megjelenítését és képviselését, és hedonista materializmusa csak az egyik formaváltozat, hiszen puritán és/vagy spiritualista korszakokkal váltakozhat;³ ám mindez ugyanabba a szemléleti rendszerbe illeszkedik, amely a modern európai polgári társadalom kialakulásának, hatalomátvételének, más földrészekre való kiterjedésének és uralmának évszázadait jellemzi). A mai magyar társadalomban is ez tekinthető a domináns gazdasági aktorok, jelentős politikai erők és a média nagy része által sugalmazott mainstreamnek, még akkor is, ha persze hangot kapnak, s időnként jelentős politikai befolyásra is szert tehetnek ezzel ellentétes, ettől különböző értékek, világmépelemek is. (Mainstream és alternativitás viszonya természetesen nem statikus, hanem dinamikus: egy mainstream szemléleti rendszer dominanciája idején is számos, eredetileg alternatívaként felmerült elemet olvaszt magába, és az sem ritka, hogy a mainstream jegyében született kezdeményezések válnak alternatívvá).⁴

Ami az egyes ember oldaláról életstratégia, az a társadalom oldaláról integrációs modell lehet: a fent jellemzett elvek dominanciája azt is jelenti, hogy a társadalom domináns aktorai az *ezen elvek* alapján történő integrációt preferálják: az egyes egyének, csoportok integrációja annál sikeresebb és teljesebb lehet, minél inkább ezen értékek jegyében cselekszenek. Ám ez egyúttal azzal is jár, hogy azok, akiknek magatartását nem ezek az elvek, értékek irányítják, az integrációban hátrányba kerülnek, marginalizálódhatnak, és ez eléggé nagy tékozlás az emberi képességekkel és energiákkal. (Szerencsére azok, akik eléggé belülről irányított személyiségek ahhoz, hogy a számukra megfelelő életstratégiát kövessenek, megtalálják a lehetőséget arra, hogy a maguk módján, a maguk domináns értékei alapján integrálódjanak a társadalomba, s így *az integrációnak is számos eleven csatornája van a domináns integrációs módokon kívül is*).

A domináns szemléleti formák és életstratégiák kiemelkedése és a diverzitás, az alternatív szemléleti formák és életstratégiák jelenléte együtt és egyszerre meghatározói a társadalom alakulásának. A „mainstream” – legyen rövidebb vagy hosszabb ideig uralkodó áramlatról szó – azért is adja át előbb vagy utóbb a helyét egy másik főáramnak, *mert* egyes elvek, értékek, gondolatok, viszonyulásmódok, életstratégiák dominanciáját (s ebből adódóan mások korlátozását, visszafogását, diszpreferálását) jelenti, s ez az egyoldalúság (még ha az adott

---

² Rokeach (1973), Rokeach (1984), Bell (1976), Bourdieu (1978), Inglehart (1990), Inglehart (1997), Kapitány—Kapitány (1983), Kapitány—Kapitány (2013/b), Wallerstein (1998). Schulze (2000), Hankiss (2002), Beck (2003), Debord (2006), Böröcz (2010), stb.

³ Weber (1982), Weber (1987).

⁴ Mainstream és alternativitás dinamikus viszonyának érzékeltetésére elég ha például arra gondolunk, ahogy a nagyvárosi kerékpározás egy majdhogynem különésgnek számító, alternatív életformából mozgalommá, divattá, sőt mára sikeres üzletgá vált; vagy ahogy a fogyatékkal élőkhez való viszony változott: a korábbi mainstream-szemlélet a fogyatékkal élők életét alapvetően csak zárt intézmények falai közé terelve tudta elképzelni, s mára ez – nem utolsósorban néhány alternatív stratégiát követő szakember kezdeményezése nyomán – gyökeresen megváltozott és széles körben elfogadottá vált a fogyatékkal élőknek a legkülönbözőbb „normál” élettevékenységbe való bekapcsolása. (Ezekből a példából az is látszik, hogy a beolvadás a „mainstreambe” korántsem mindig negatív fejlemény). Az ellenirányú mozgásra jó példa a politika világából az, ahogyan az államszocializmus utolsó éveiben az akkori rendszer „demokratikus” legitimálására létrehozott – tehát az adott korszak politikai mainstreamjének jegyében kezdeményezett -- többes jelölési rendszert sikerült néhány esetben alternatív utak képviselésévé változtatni. Vannak olyan alternatív szubkultúrák, amelyeket maga a piac, illetve a mainstream média *hozott létre*, terjedésüket pedig mind a piac, mind a média elősegíti, üzletet vagy hírtérket látván „alternativitásukban”.

mainstreamnek sok pozitív eleme van is) előbb-utóbb egyre több probléma, konfliktus forrása a társadalomban. Ezért *nincs olyan korszak, amikor ne lenne rendkívül nagy szükség a mainstream mellett az attól eltérő, s bizonyos vonatkozásokban azzal akár éppen szemben is álló elvek, értékek, gondolatok, viszonyulásmódok és életstratégiák jelenlétére, felmutatására, illetve ezek fenntartására*. Különös jelentőségre tesznek szert ezek az alternatív modellek akkor, amikor a mainstream körül válságtünetek jelentkeznek (például amikor korunkban az egyoldalú haszonelv-követés a természeti erőforrások öngyilkos pusztításába, az egyoldalú individualizmus a társadalom kohéziós erőinek csökkenésébe, szolidáris közösségeinek leépülésébe, a pénzgazdaság, a piaclogika egyoldalú uralma a társadalom egyéb alrendszerének -- például a kultúrának -- gyengülésébe, háttérbe szorulásába, az ember és a munka kapcsolatának súlyos egyensúlyzavaraiba, az egyoldalú siker-kultusz emberek sokaságának kihasználatlanságába, marginalizálódásába, frusztrációjába torkollik).

Mínt hogy társadalmi rendszer-, társadalmi formáció-függő szemléleti sajátosságokról beszélünk, a mainstream értékrendszerete igazán gyökeresen csak akkor változik meg, ha más társadalmi alapviszonyok lépnek a jelenleg dominálók helyébe. Egy ilyen társadalom lehetőségét vázoltuk fel „A szellemi termelési mód” című könyvünkben.⁵ Az említett könyvben amellet igyekeztünk érvelni, hogy egy ilyen társadalmi alternatíva elemei már ma is kimutathatók, jóllehet a formációváltás csupán lehetőség, amelynek bekövetkezésére nincsenek garanciák. Nem biztos tehát, hogy a világ valóban ebben az irányban mozdul, ugyanakkor kétségkívül jelen vannak azok a szemléleti sajátosságok is, amelyek egy ilyen alternatívával adekvátak, főbb vonásainak megfelelőek. A mai mainstreamen kívül álló, azzal szemben álló életstratégiák egy része ebbe a modellbe sorolható. A mainstream alternatívájaként azonban minden korban igen sokféle életstratégia, értékrend, gondolatrendszer van jelen: ezek egy része egy *későbbi kor mainstreamjét* képviseli, annak mintegy előfutáraként; mások *korábbi, vissza nem térő korszakok* szemléletét hordozzák,⁶ ismét mások *korábban sem voltak és a jövőben sem lesznek* a „főáram” elemei. Mínt hogy a jövő megjósolhatatlan, a jelen szemléleti variációit vizsgálva nem lehet azt sem egyértelműen meghatározni, hogy egy szemléleti változat ezek közül melyik típushoz tartozik. Régi korok teljesen meghaladottnak vélt értékei, gondolatai is revitalizálódhatnak, s ami az új lényegének látszik, az is gyakran előreláthatatlan módon szintetizálódik egészen más alternatívákkal; az „új” gyakran éppen úgy jön létre, hogy egymással is versengő, nagyon különböző alternatív utak állnak össze egy új rendszerré. (Példaként gondoljunk a kereszténység kialakulására). Az új általában integrálja a korábbi mainstreamet is, de a változás lényegéhez tartozik, hogy az addig domináns szemléleti rendszer elveszti mainstream-jellegét, és úgy integrálódik az újba, hogy a korábban meghatározó mozzanatok a továbbiakban alárendelt mozzanatként maradnak fenn.⁷

Jelenleg tehát annyit vállalhat magára a társadalomelemző, hogy *regisztrálja, felmutatja* a mainstreammel szembeni különböző alternatívákat, anélkül, hogy bármit is prejudikálna ezek további sorsával kapcsolatban. Egy ilyen körképnek elsődleges társadalmi hasznossága az lehet, hogy az adott mainstream dominanciája idején *tudatosítja a lehetséges alternatívák jelenlétét*, hogy azok ne sülyedjenek a „hallgatás spiráljának” (az ún. Noëlle-Neumann

⁵ Kapitány—Kapitány (2013/b).

⁶ Mínt hogy az is gyakran előfordul, hogy egy korábban a főáramhoz tartozó jelenség, szemléleti elem, gyakorlat-típus kiszorul a „fősodorból”, „korszerűtlenné” minősül; de attól alternatívaként még továbbélhet, (hogy az egyik legközismertebb példára utaljunk: ahogy a főáramból eltűnt „lovageszmény” élt tovább Don Quijote alternatív életstratégiájában).

⁷ Egy kapitalizmuson túli társadalomban is valószínűleg érvényesülni fog a versenylv vagy a haszonelv, csak -- ha ez a társadalom más alapokon fog szerveződni, akkor -- nem ezek az elvek uralják a gazdaságát, a szemléletét, a mindennapi életstratégiáit.

effektusnak)⁸ örvényébe. Tanulmányunk célja nem több, mint amit címe ígér: a mainstreamhez viszonyítva „alternatív” életstratégiák bemutatása.

Alternatív életstratégiák című kutatásunkat az MTA Szociológiai Kutatóintézetének kutatóiként 2007-ben indítottuk el, (és az adatfelvétel 2011-ben zárult). Alternatív életstratégiákat, értékrendszereket követő embereket kerestünk, hogy velük alternatív szerepüket bemutató kb. egy órás interjúkat készítsünk. Az interjúk döntő többségét a MOME (kisebb részét a Bálint György Újságíró Akadémia) hallgatói készítették. Kiinduló instrukciónk az volt, hogy keressenek környezetükben olyan személyeket, akik *az alapvetően haszonelvű, pénz-, és piacorientált, individualista, a siker és a gazdaságilag mérhető teljesítmény kultuszával jellemezhető társadalmi mainstreamhez képest* bármilyen szempontból alternatív életstratégiát, gondolkodásmódot képviselnek; s készítsenek velük interjút megadott interjúvázat szempontjai szerint, (illetve az interjú végén – az ún. hólabdamódszernek megfelelően -- kérjenek javaslatot az interjúalany által ismert újabb, szintén „alternatív” életstratégiát képviselő személyekre). Miután ennél több megszorító mozzanatot (szándékosan) nem jelöltünk meg, a választott személyek igen különböző módon voltak „alternatívok”; egymással is erősen alteráló modelleket, értékrendeket, életmintákat képviseltek. Bár a kiválasztott mintasokaság nem reprezentatív és (már csak a személyek kiválasztásának módja miatt is) korántsem fedi le a társadalomban jelenlévő összes lehetséges alternatív életstratégia-modellt, a kutatás – a mintába került életstratégiák sokszínűségével -- jó kiindulást jelenthet ezek feltárásához. Összesen 241, minimum 1 órás mélyinterjú készült, (különböző életkorú, lakóhely és foglalkozás szerint is eltérő helyzetben lévő férfiakkal és nőkkel). A mintába bekerült személyek „alternativitása” természetesen nem mindig egyértelmű. Mivel a kiválasztási instrukcióban körülírt sajátosságokkal jellemezhető „mainstream” maga is több elemből összetett, s az interjúalanyok kiválasztói gyakran ezen összetevőknek csak egyikét vagy másikat érezték lényegesnek, ahhoz viszonyítva kerestek „alternatívokat”, ennek következményeképp jó néhány interjúalany csak az egyik, vagy másik elem tekintetében képvisel alternatívát. Így aztán elég széles a skála és színes az összkép abból a szempontból is, hogy az interjúalanyok *milyen vonatkozásban* tekinthetők alternatív életstratégiák képviselőinek, s abból a szempontból is, hogy *milyen távolságban* vannak a mainstreamtől. Minthogy a különböző társadalmi csoportok között a valóságban mindig finom átmenetek érvényesülnek, a végül 228 fős minta⁹ ebből a szempontból eléggé jól leképezi a társadalomnak az életstratégiák tekintetében megvalósuló diverzitását. (Itt megjegyzendő, hogy nincs olyan ember, aki *minden vonatkozásban* a mainstream képviselőjének tekinthető, és az is ritka, hogy a mainstream-hatások *egyáltalán* ne hatnának egy-egy ember alakulására. Nem mindegy azonban a „mainstream”-jelleg és az alternativitás *aránya*; s ilyen értelemben – az alternatív jelleg hangsúlyos jelenléte esetén -- van értelme „alternatív életstratégiák” megkülönböztetésének).

=

---

⁸ Noëlle-Neumann (1984).

⁹ Különböző, alapvetően technikai okokból a 241 interjúból 226 volt feldolgozható, két interjúkészítő ugyanazzal az alannal készített külön-külön interjút, három felvétel viszont egyszerre 2-2 személlyel készült.

*Élettanulságok, alapgondolatok*¹⁰

1. Optimizmus

Az interjúalanyaink jelentős részére jellemző optimizmus mind az egyén, mind a világ sorsalakulására vonatkozó konkrét gondolatokban is megfogalmazódik.

- Az optimizmus gyökerezhet az *egyéni akaratba* vetett hitben, vagy éppen a józan *pragmatizmus* derújében. Többen mondják az egyén életében fenyegető zsákutcákról, hogy azokból mindig van visszaút, és hogy felesleges dolog az emberrel történő rossz dolgokon megtörténtük után tovább stresszelni (10, 37)¹¹.
- Van, aki a *történelemből* vonja le azt a tanulságot, hogy „minden kor emberei apokaliptikusnak látják saját korukat, ám az apokalipszis sosem következik be” (7). Ugyanerről egy egyetemista azt feltételezi, hogy „Amerre most tart a világ, az hamarosan a visszájára fordul, a történelemben erre voltak példák, most már jobbnak kell jönnie” (123).
- Egyesek optimizmusuk *konkrét okait* is megnevezik. Ennek alapja éppúgy lehet a *tudomány* fejlődése, mint a *transzcendenciához kötődő* (Istenbe, sorsba, vagy éppen a *természet* erejébe, önfenntartó képességébe vetett) hit. Egyik interjúalany kijelenti, hogy ő alapvetően optimista, és hozzáteszi: ez nem divatos Európában, nálunk különösen nem. De a világban hatalmas változás zajlott le az elmúlt két évszázadban: az írásismeret, a művelődésképesség, az információhoz hozzáférés óriási fejlődése. Mindez pedig – az ő meggyőződése szerint -- szükségképpen szélesíti mindenki világlátását, s a fejlődés igenis egyértelmű (108). Egy további interjúalany azzal kezd, hogy ő mint hívő, eleve optimista. Úgy tekint a világ jövőjére, „mint aki beül a moziba, és csak azt tudja a megnézendő filmről, hogy sok nehézség lesz benne, de a vége heppiend”. A praktikusabb része – folytatja --, hogy „talán könnyebb lenne rendbe rakni a dolgokat a természetben, mint amennyire könnyű volt elrontani”. Mert a természetben erős ellenállás van. Az ember is könnyebben gyógyul meg, mint ahogy megbetegszik. Ha megpróbálnánk nem rombolni, hanem segíteni a regenerálódást, ez a gyógyulás sokkal gyorsabb lenne. Lelki dolgokban is sokszor úgy van, hogy a bizalmat, barátságot nehezebb újraépíteni, mint lerombolni,. De a természetben, ami nem pusztul el, az regenerálódik (200).

2. Pozitivitás

Az optimizmus „kéz a kézben jár” a *pozitív gondolkodással*. Ennek fontosságát sokan közvetlenül is megfogalmazzák. A pozitív gondolkodás jelentőségét emeli ki például a 231. interjú alanya. Egy másik azt hangsúlyozza, hogy a pozitív gondolatok sokkal erősebbek, mint a negatívak (136). Hasonlót fogalmaz meg indirekt kiindulással egy következő interjúalany: „Sok ember, aki szenved, elszívja az élettől az energiákat. Pozitívan kellene gondolkodni (149). Vagy: „az élet apró szépségeinek élvezete helyett panaszkodós a kultúránk. Ezzel egymás lelkét is terheljük és húzzuk lefelé” (218). „Amit sokat látunk, az mozgatja az agyunkat: ha sok negatív hírt hallunk, ez negatív energiákat

¹⁰ A kutatás további aspektusainak feldolgozása „Alternatív életstratégiák” című, a Typotex kiadónál megjelenés alatt álló könyvünkben olvasható.

¹¹ Az alábbiakban zárójelben az egyes interjúk sorszámát szerepel.

indukál”. A médiából szerinte általában is negatív hatások áradnak. „Meg kellene tanulni nevetni, feloldani a feszültségeinket” (205). „Környezetszennyezés nem csak műanyag palackokkal történhet, hanem az emberek negatív cselekedeteivel, negatív gondolkodásával is” (231). A pozitív gondolkodás legfőbb segítőiként tartják számon többen a *humort, a fantáziát*. „A humor fontos, mert az ember legtöbb problémáját segít megoldani. Minden problémát nem old meg, de a helyzet szemléletét megkönnyíti” (227). Az egész valós élet humor (183). A mesék ereje, hogy bennük a jó és az igazság győzedelmeskedik (76).

3. Jó—Rossz egyensúly

Az optimizmus egy fajtája az is, amikor az egyén ugyan nem helyezi reményét a Jó végső győzelmébe, de a humanista erőfeszítések gyümölcseként tudja értékelni a *Jó és Rossz közötti egyensúlyt* is. Ennek a szemléletnek többféle változata is jelen van interjúalanyaink állásfoglalásaiban.

- Az alapállítás az, hogy a világot Jó és Rossz küzdelme jellemzi, s az interjúalany hitet tesz a Jó oldalán (215). Egy másik interjúalany úgy fogalmazza meg ezt, hogy szerinte amióta világ a világ, megvan és meg is lesz a két -- pozitív és negatív -- pólus, s ez nem is lehet másként, hiszen minden ember más. Hozzáteszi, hogy ugyanakkor az ember ennél sokkal bonyolultabb, nem lehet beszorítani a Jó/Rossz fekete-fehér képletébe. Ki-ki a maga jövőjét *személyes szinten* formálhatja pozitívrá, ha akarja.(222). Tehát az „objektív Jó” léte nehezen megragadható, de az egyes ember szabad választása, hogy a Jó vagy a Rossz oldalára áll-e. Ez a döntés Jó és Rossz között különösen meghatározott *döntési helyzetekben* jön létre. „A mértéktartás, takarékoság, munkaszennvedély, szerelem, hűség, kitartás, stb. öröksége akkor tűnik értéknek, amikor a világban, (vagy az egyes ember életében) megbillen valami” (30). Egy újabb megkérdezett a Rossz erős jelenlétéről beszél a világban, de hozzáteszi, hogy ettől ő a munkája értelmében (a „Jó” szolgálatának fontosságában) való hitét sosem vesztette el, csak az emberiségbe vetett hite rendült meg; megállapítja, hogy egyébként valószínűleg sosem volt és sosem lesz jobb a helyzet: mindig erős volt és erős lesz a Rossz, és mindig volt értelme és lesz értelme a Jó melletti kiállásnak is (7).
- Többen a Jó/Rossz egyensúly valamiféle magyarázatával is próbálnak szolgálni. Van, aki azt állítja, hogy „Metafizikailag ez minden világok legjobbika. A feltételek adottak. A rossz szükségszerűen van benne, hogy a rendszer teljes legyen” (108). Ugyanerről egy másik megfogalmazás: „A világ jin-jang természetű, kell a sötét is a fény mellé” (212). S egy olyan változat, amely már azt is indokolja, hogy miért (t. i. mintegy induktív erőként) van szükség a rosszra: „A rosszra is szükség van, mert abból is tanulni kell; hogy az emberek változtassanak azon, ami rossz nekik” (43).
- Az a világmagyarázati (ontológiai) dialektika, amelyben a rossz szükségszerűsége elválaszthatatlan a jótól, a jóra való törekvéstől, szükségképpen megjelenik egyrészt az egyes ember sorsértelmezésében is: „Minden változás magában hord jó is, rosszat is” (165); „A rossz tapasztalatokra is szükség van” (229). Másrészt része lesz a „pozitív gondolkodás” életstratégiájának: „Mindennek megvan az oka, jónak, rossznak. Minden rosszban van valami jó” (51). „Soha nem lehet tudni, hogy ha rossz történik az emberrel, az mire lesz jó” (47). „Ami az életedben a

- legkevésbé megy, az fog átváltozni az erényeddé” (214). Vagy egy közmondásszerű megfogalmazásban: „Amit az ember túlél, az használ neki”(35).
- A Jó oldalára állóknak persze olykor szükségük van arra is, hogy – legalább valamilyen értelemben -- a Jó felülkerekedésében reménykedjenek. Az egyik interjúalanyunk egy sziklán nőtt virág kínált metaforát arra, hogy „A Jó valahogy mindig magasabbra nő, mint a Rossz; valahogy legyőzi” (47). A világban az ember sok jót, sok rosszat megél; ha elér egy olyan állapotot, amelyben „teljesen otthon érzi magát, az azt jelenti, hogy találkozott a Teremtővel” (30).
  - A „minden rosszból ki lehet hozni valami jót”, „minden bajból jól kell kikerülni” gondolatot az egyik interjúalany úgy konkretizálja az egyén életprogramjává, hogy a dolgok megítélésébe bele kell vinni valamilyen „éltető folytathatóságot”, (amit persze össze kell hangolni az ember karakterével, mert ez a „folytathatóság” nem épülhet hazugságra, szerepjátszásra /2/. Ez a gondolat már átvezet egy újabb lényeges szemléleti pillérhez: a *belülről vezéreltség*, az önmegvalósítás fontosságának hangsúlyozásához).

4. *Belülről vezéreltség, személyes célok*

Ennek a fontosságát sokan és elég világosan megfogalmazzák:

- „Az élet azokat igazolja, akik mernek önmaguk lenni. Ki tudják jelölni önmaguk határait”(108). „Uram adj erőt, hogy végig tudjam csinálni, amit végig kell, és el tudjam engedni, ami nem az enyém” (11). „Le kell vetkőzni az embernek a megfelelési kényszerét, nem azon kell agyalni, hogy mit akar a világ, hanem az a fontos, hogy az ember maga mit akar, s azt beilleszteni a világba” (190). „Gondolj arra, amit szeretnél. Hallgass a szívedre. Önmagadon múlik a siker. A küldetésed az, hogy te változz” (214). Van, aki szülőként beszél arról, hogy ők a gyerekeiket „úgy nevelték, hogy minél többet lássanak a világból, hogy szabadon tudjanak dönteni. Ahhoz hogy vállalható legyen az élet, saját döntésen kell alapulnia” (227).
- „Meg kéne találni mindenkinek a belső harmóniát. Azt, hogy mi a dolga az életben. Azt, amiben ő a leghatékonyabb” (212). „Önmaga megtalálása”, a *személyiségének megfelelő életstratégia választása* az (etikai értelemben) sikeres életút első lépése. „Mindenki a maga módján választ kell adjon az egzisztenciális kihívásokra (68). „Ahogy előhívódik a személyiség, úgy fog élni az ember”(55). Ez a személyiségre/egyéniségre orientált szemlélet egyáltalán nincs ellentmondásban a közösségi értékekkel¹²: „Akkor tudsz igazán kollektív lény lenni, ha az egyéniséged erős” (68).
- A megtalált önazonosságra *öntudatot, magabiztosságot* is lehet építeni. „Az embernek önmagában kell hinni, amíg önmagában hisz, addig nincs megvalósíthatatlan. S boldog is így lehet az ember” (91). Ehhez kell „legyenek bátyái, támaszai minden embernek, amelyekből energiát meríthet” (222). „Az is kicsit a tanáron múlik”, -- emeli ki az egyik pedagógus interjúalany -- „hogy a diák mit hisz el magáról. Sokan úgy fogják fel, hogy félelmet kell kelteni, majd attól beindul az agy”, ő meg azt gondolja, hogy azt kell elhítenni a diákkal, hogy képes nagyszerű dolgokra, és akkor végül el is hiszi. Jó tanárai övele is ezt tették (190). A saját erőbe vetett hit az embert felvértezi az akadályokkal szemben. (Mint egyik interjúalanyunk mondja, „őrá mondhatják, hogy kis hülye. Ez sem érdekli,

¹² Már csak azért sem, mert jó esetben a mások szolgálatára fordított élet – például a tanítás – is önmegvalósítás (95).

nem érzi magát kevesebbnek”/26/). A belülről irányított ember etikájának egyik sűrített megfogalmazása szerint: „Találd meg magadnak azt, amiben benne lehet a személyed, s amivel a másoktól kapott jó érzéseket vissza lehet adni” (232).

- A belülről irányítottságra alapozott életstratégia sikeressége persze függ az őt körülvevő világ jellegétől (mennyire ad teret a személyiségnek, illetve mennyire próbálja elnyomni önmegvalósítási törekvéseit); de attól is függ, hogy a sikerességet a külső eredményességen vagy az egyén belső egyensúlyán mérik-e elsősorban. A huszadik század tapasztalatai alapján az egyik interjúalany kissé ironikusan úgy foglalja mindezt össze: „Aki kiáll az igaza mellett, azt vagy lecsukják, vagy nagyon jó élete lesz tőle” (26).

5. Emberi gazdagság

Az összefoglalt élettapasztalatok között a belülről vezéreltség mellett a másik alapvető forrás az, amiből a belülről vezérelt gondolkodás etikai megalapozottsága táplálkozik: minden személy az emberi Nem képviselője, s az *emberiséggel való azonosulás*, az embervolt lelkes vállalása, az emberiség nagyszerű értékei, emberi gazdagsága iránti csodálat is lehet alapvető motívuma az emberiségnek szentelt életútnak.

„Az emberi faj változatossága csodálatos” (231). Vagy, ahogy egy tanár nézőpontjából látható: „Ahány diák, annyi szőlőtőke” (30).

A lehetőségeknek ez a gazdagsága nemcsak az emberiség egészére érvényes, hanem az élet egészére, és az egyes emberben rejlő képességekre is. Az embernek kellőképpen méltányolni kell ezt a gazdagságot; kibontakozásának elősegítése pedig erkölcsi feladat:

„Ha visszatekint az ember a gyerekkorára, ez gazdag, és nem a sztorik az érdekesek benne, hanem az életforma: ez az élményvilág hatalmas kincs” (9). „Az ember sosem tudja, hogy hány csatornája van; méltó feladat ezt kihozni belőlük” (23). „Mindenkiben megvan a lehetőség a jóra is, rosszra is, meg kell adni a lehetőséget mindenkinek” (190). „Minden emberben rengeteg pozitív képesség van, amit elfojtanak, elfelejtnek; azt meg kell próbálni megkeresni benne, és első lépcsőként erre építeni. Ez mindig sikerül” (88). „Mindenkihez külön nyelvet kell találni”(70). „Nagyon fontos, hogy az emberek azt érezzék, valaki más becsüli az ő emberi méltóságukat, s ennek következtében ők maguk is becsülik” (88). (Látható, itt a másik oldalról ugyanaz fogalmazódik meg, mint amit az imént a belülről irányított ember öntudatának megerősítőjeként említettünk). A személyes út megtalálásának szükségessége és az emberi Nem gazdagságának elismerése együtt jelenik meg az alábbi gondolatmenetben:

„Csak azt csinálja az ember, amihez van érzéke, tehetsége, de ha van tehetsége, azt alázattal használja ki. Mindenhez tehetsége senkinek sincs. A gyerekkorban rákerül valamilyen pályára, elindul valamilyen irányba s ott kiderül, hogy mennyire van azon a területen tehetsége. De *olyan ember nincs, akinek megfelelő tudása, tehetsége nincs*. Mindenki meg tudja találni azt a területet, amiben jól érzi magát, és ki tudja bontani a tehetségét” (219).

A mai világállapot sokszor nehezen átlátható viszonyait is ezzel a szemlélettel (a gazdag sokféleség értékelésével) érdemes megközelíteni: „A mai állapot átmeneti állapot; mindenféle van benne, sok lehetőség. Az emberiség körbeért: kinyitjuk az ablakot és indiai zene jön be,

gyrost eszünk... A globalizáció jó oldalai: lehetőségek.. A mai kor kaotikus, de káoszból születik mindig az új” (138).

Egy tanár annak örül, hogy „a fiatalok között fiatal maradhat. Minden óra kihívás, minden óra más” (95) (s ehhez derűs világszemléletének megfelelően interjúalanyunk még azt is hozzáteszi: „minden óra szórakoztató” /95/). Ez a hozzáállás interjúalanyaink életigazságainak egy következő fontos „üzenetéhez” vezet át: a *gyermeki tisztaság* jelentőségének, védelme szükségességének hangsúlyozásához.

6. *Tisztaság*

Úgy tűnik, a gyerekek felé fordulás a mai napig fontos jellemzője az igazi erkölcsi kisugárzású embereknek. Csak néhány interjúalanyaink azon mondatai közül, amelyek a gyerekekről, a gyerekekkel való bánásmódról, a gyerekeknek a felnőtt világ „megváltásában” játszott szerepéről szólnak:

„Gyerekek közt lenni kiváltság” (140). „Rossz gyerek nem születik” (90). „A gyerekek tiszta agya, rácsodálkozásuk a világra: lelki tisztaság” (209). Egy edző a „milyen pozitív tendenciát lát a világban?” kérdésre válaszol azzal, hogy a világban pozitív tendenciát akkor lát, amikor a gyerekekkel foglalkozik (37). „A gyerekekkel sokat kell beszélgetni, nagyon fontos például a meseolvasás. A gyerekek egyedül vannak ebben a zajos világban, szinte süketté válnak, annyira szükségük van a csendre, az önmagukra figyelésre” (185).

A gyerekek sok ember számára a (romlatlan) tisztaság megtestesítői; az erkölcsi beállítottság ezért gyakran e tisztaság (az egész életen át való) megőrzésének vágyát, igényét jelenti. „A világot nem tudod megváltani – senki sem --, viszont próbálg meg tisztán élni” (242).

7. *Az adott lehetőségek elfogadása, egyensúly*

Az élettapasztalatok következő csoportja az élettel szembeni alapvető attitűdöket érzékelteti. Az emberek többnyire lelki egyensúlyba szeretnének kerülni, ezt viszont különböző személyiségek különböző utakon próbálják elérni.

Az egyik jellegzetes attitűd az élet, a számára adott jelen (előfeltétel nélküli) elfogadása. Az egyik interjúalany arra a kérdésre, hogy ha meg kéne határoznia, hogy mi is az ő célja, mit mondana, azt válaszolja, hogy „úgy élni, hogy nem egy *célt* hajszolok, hanem kihasználom azokat az alkalmakat, amelyek adódnak” (71). Egy társa így fogalmaz: „Meg kellene tanulni vágyakozni azután, amink *van*. A legtöbb ember siránkozik a múlton és fél a jövőtől, a jelenben kell tudni élni”. Hozzá teszi: ő mindig arra koncentrálna, ami éppen következik (205). Egy harmadik: „Az élet rövid, haszontalan dolgok rabolják el. A ’majd’-ban élünk, de nincs ’majd’, csak most”. (25) „Nincs olyan, hogy majd holnap. Mert minden nap azt kell megtenni, ami arra a napra van” (212). A következő: „A cél önmagunk megértése és ezenkívül megszeretése; magát az életet szeretően elfogadni”.(55). Vagy: „Az élet értelme a maga teljességében megélni az életet”(157). Ismét egy újabb: „Örülni annak, ami van, észrevenni, hogy mennyi öröm van az életben” (15). Vagy: „nagyon meg kell tudni ragadni a boldog

pillanatokat. Megbecsülni azt, ami van. Nem feltétlenül nagy dolgokra vágyani. Mindig reálisan teljesíthető célt kitűzni magunk elé” (91).

A megfelelő életre vonatkozó vélemények egy másik csoportja az *egyensúly* elérésében a *mértékletességet* helyezi a középpontba. „Az ideális élet, ha van olyan munkád, amit szeretsz csinálni; ne legyen túl sok -- az baj, hogy mindenki benne van a hajtás, pedig egy szinten meg kellene állni, és ott jól élni”.(40). Egy másik interjúból: „A nyüzsgés arról szól, hogy ne lásd a lényegét, pedig ami igazán fontos az az, hogy megtaláld az igazi emberi lényegedet. A nyüzsgésben nem tudsz igazán önmagad lenni. Amikor nagy helyzetek, kihívások vannak, a nyüzsgés nem segít, csak az segít, ha van támaszod önmagadban. Ha el tudsz csendesedni. Idő kell hozzá” (167). Ezt az álláspontot többen képviselik: „A rohanással szemben szándékosan megállni, lassítani kell” (119). Egy másik válaszoló is a lassúság híve; szerinte a „finomság” (azaz a kifinomult minőség) meg a lassúság összefügg (206). „A türelem nagyon lényeges” – mondja az az interjúalany is, aki azért – éppen az egyensúlyteremtés érdekében – azt is hozzáteszi, hogy de azért a feszültséget szereti kikiabálni magából (51).

A „lassúság” ezekben a véleményekben nem a lomhaság dicséretét jelenti, hanem megint a „belülről irányítotttsággal” függ össze: a lényeg, hogy az ember a *saját* ritmusában (s nem külső kényszerektől hajszoltan) fogadja be a világ hatásait. Amikor az egyensúly lehetőségét keresik, akkor is nagy súllyal kerül szóba a *személyre szabottság* eszménye. az élet akkor megfelelő, ha az ember személyiségére van szabva. „Jobb, ha az ember olyan dologgal foglalkozik, amit szeret; tovább tart a lelkesedése, energiája, több fájdalmat, kudarcot tud elviselni” (165). „Ha az ember azt csinálhatja, amit szeret, akkor ez kiteljesedettebbé teszi a mindennapjait, boldogan ébred, fekszik. Mindig vannak olyan emberek, akiknek szükségük van órá”(185). „Senki sem szokik le cigarettáról, drogról, ha nem kap helyette jobbat. Az embernek meg kell találnia a saját útját. Ehhez meg kell találnia önmagát. Onnan tudjuk, hogy jól választottunk-e, hogy boldogok vagyunk-e, vagy sem” (145).

Interjúalanyaink nagy része azt is látja, s fontosnak tartja elmondani is, hogy az önmagunkkal való azonosság elérése nem csak boldogító eredmény, hanem *felelősség* is. És nagyon szorosan összefügg azzal, amit „jellemnek”, az egyén erkölcsi integritásának nevezhetünk.

„Mindig odaállni a tükör elé, hogy meddig tud az ember nyugodt lelkiismerettel szembenézni a tükörrel” (91). Ezt a „felelős vagy az arcodért” gondolatot többen is hangoztatják. „Huszonvalahány éves kortól az ember arcára kiül, milyen ember. Az ember éljen úgy, hogy öreg korára ismeretlenül ne mondják rá, hogy ez rossz ember lehet” (140). Hasonló irányban keresik az egyensúlyt mások is. „A gondviselés ott van mögöttünk. De a testi állapotunkért mi felelünk. Ha az agyam, lelkem rendben van, akkor a testem is. És fordítva is” (51). „Mindenkinek saját maga előtt el tudjon számolni azzal, amit csinál. Ne kelljen másokra mutogatni” (240). „Amit az ember tesz az életben, az hatni fog rá, vagy abban az életben, vagy egy másikban” (136). Ez az interjúalany azt is hozzáteszi, hogy míg régen másokat hibáztatott, most egyre inkább látja, hogy nem az a lényeg, ami történik, hanem hogy ő hogyan éli meg. Hogy igazából övé a döntés. És a lényeg a belső béke megőrzése (136). Egy másik megkérdezett is ezt hangsúlyozza. Azt mondja, arra a legbüszkébb, hogy mindig szinkronban volt magával. Hogy úgy alakította az életét, hogy egyénisége, gondolkodása ne sérüljön. Hogy jól érezze magát benne. Hogy élt és örült (9). Egy idős hölgy úgy fogalmaz: egy napot sem forgatna vissza az életéből, örül, hogy jól, szépen élte le. A gyerekeivel, unokáival mindig újraéli a fiatal örömeiket (26). Hogy az emberen magán (és elsősorban az önazonosság megteremtésén) múlik az ember boldogsága, életének eredményessége -- s hogy mindez alapvetően erkölcsi kérdés – a predestináció szemléletét vallóknál is megtalálható: „Az életút

előre eltervezett, de nem megváltoztathatatlan. Isten azt szereti látni, ha az ember szereti magát, hisz magában. Elégedetten élni, ezt átadni az embereknek: az elégedettség maga után vonja a jóságot” (211).

8. *Önfejlesztés, aktivitás, minőség*

Az adott világ elfogadása, önmagunk elfogadása az *azonosulás* stratégiáján alapszik, és az a gondolat van mögötte, hogy mindenben *benne van* (önmaga) lényege, és így létének értelme, célja is ebből bontható ki. Ez fontos igazság, léttörvény. De az élőlények legalább ilyen lényeges sajátossága az *aktivitás, gyarapodás, a körülmények és önmaguk állandó változtatása* is. Többen ennek jegyében foglalják össze élettapasztalataikat. Ezt a hajtóerőt az egyik (tanárként is működő) interjúalany úgy fejezi ki, hogy „a mércét mindig magasabbra tenni, mint amennyire az ember képes” (30). Vagyis folytonosan emelkedni, fejlődni kell. Egy másik kérdezett azt mondja, hogy az ő életelve: „haladj az életedben, világosodj meg” (242). Vagy egy harmadik szerint: „Az emberben megújulásra képes részek vannak, ezek továbbvihető” (131). „Az ember célja az lehet, hogy saját magához képest optimumot érjen el” (13). „Ha tehetséges vagy, nem lehetsz lusta, nem mondhatod, hogy mást csinállok, mert abban van pénz. Ha tehetséges vagy, felelős vagy a tehetségedért” (175). „Az ember addig él, amíg tud újat tanulni, amíg épül és épít” (96).

Az önfejlesztés igénye fejeződik ki abban a gondolatban is, hogy „a sport értelme, hogy az ember megtanulja *önmagát* legyőzni” (120). Egy másik interjúalany is arra büszke, hogy önmagával szemben nyert meg sok versenyt. „A gyerekeknek ezt át lehet adni. Hogy a legtöbbet hozd ki magadból, s közben másokat ne tiporj el” (37). A következő vélemény egyesíti az előző alfejezetben bemutatott önelfogadás-eszményt a fejlődés szükségességének hangsúlyozásával (az egyéni önmegvalósítást-önkitaljesítést egyébként a *társadalmi teendők* első lépésének felfogva). „A legfontosabb, hogy az ember elfogadja, fejlessze önmagát, s ha már célokat tud maga elé tűzni, az már jó. Utána lehet társadalmi összefogás” (31).

Az önfejlesztés egyik kulcsfogalma a *minőség*. (Az embernek magasabb minőségre kell emelkednie). Többen konkrétan szembeállítják a mennyiségelvet a minőségelvvél, hangsúlyozván, hogy a mennyiségi szemlélet helyett a minőséget kellene előtérbe helyezni. (lásd például 13, 29 interjúk), illetve hogy a minőségtörekvésnek kellene érvényt szerezni a mindennapokban is (27). A minőségelv, és az ennek jegyében történő állandó emelkedés eszménye mondatja az egyik pedagógussal azt, hogy az iskolának olyannak kellene lennie, mint a színház vagy a templom. (180). A minőségnevelés, az egyén fejlesztése nem csak öncél; van, aki azt hangsúlyozza, hogy „a minőség hatni is tud a környezetre. Átragad” (69).

Az emelkedés, önfejlesztés gondolatkörében még nagyobb jelentőségre tesz szert az a már több oldalról bemutatott gondolat, hogy az egyén életének alakítása végül is alapvetően *az egyéneken magán múlik*. „Mi írjuk az életünk filmjét, mi döntjük el, hogy mi lesz velünk” (214). Van, akinél --- például az említett predestináció-gondolat jegyében – ez az egyénnek a rászabott sors felismerésére/fel-nem-ismerésére, a helyes és helytelen közti választásra szűkül: „Az ember azért született, mert valamit meg *kell* tennie; nem mi irányítjuk a saját énjünket... ám amikor élünk teszük a lehetőséget, akkor tudni kell, mi a fontos” (232). De a „minden rajtunk múlik” gondolatát interjúalanyaink gyakran ennél jóval tágabban értelmezik: „Mindent magának teremt az ember. A pofonokat is, amiket kap. Amikor elbízta magát, azonnal földre küldik” (191). Nagy jelentőséget tulajdonítanak az emberi *gondolatnak* éppúgy, mint magának a *célkitűzésnek, feladatvállalásnak*. „Amilyen a világról való elképzelésünk, olyanná fog válni a világ. Ez a mikrokörnyezetünkben kezdődik, gyűrűzik

tovább, a kis sejtek így épülnek fel, lassan az egész olyanná válhat”(88). „Mindenkinek odadob az élet egy kesztyűt. Azt nem mindig tudja az ember, hogy milyen kesztyűt vesz fel, de rajta áll, hogy felveszi-e” (91). Egy másik interjúalany ugyanerről azt mondja: bár a jövőt illetően sok minden nem úgy történik, ahogy ő szeretné, úgy gondolja, a jövőt csak pozitívan lehet felfogni. Arra gondolni, „hogy én magam mit tudok tenni” (31). Vagy: „mindent csak tiszta fejjel lehet elkezdni. Mindenki saját magát tudja megváltoztatni” (173). „A világon úgy lehet változtatni, hogy mindenki azon változtat, ahogy ő él” (28). „Kevesen tudják, hogy mit kell tenni; mindenki, aki felismeri, hogy tenni kéne, másra vár. Pedig mindenkinek magának kellene kezdeni. Akik meg magukban hisznek, gyakran nem tudják igazán, mi is az az ’én’”(32).

Az embernek önmaga fejlesztésére irányuló aktivitása lehet a *társadalmi* megoldás kiindulópontja is; (akár úgy, hogy ha elég sok ember vállalja fel ezt, attól a világ egésze is változhat, akár úgy, hogy az egyén aktivitása egyúttal mások lehetőségeit is növelheti). „Ha te nem csinálod, nem biztos hogy meglesz, de ha már te csinálod, csináld másnak is” (129). „Ideje van annak, hogy az ember a személyes életét megpróbálja átállítani. Nem uniformizált módon, de az hathat a legerősebben, ha egyre több ember kezdene másként élni” (200). „Csak a saját körünkben tudunk tenni valamit, de ha elég sokan csinálják, annak lenne eredménye, értelme” (224).

Ezt a gondolatot is tovább lehet vezetni a társadalomváltoztató aktivitás irányába is. „Az ember a maga területén mindig azt nézze, hogy Ő min tud változtatni, és mi a rendszer hibája. Hatalmi játszmák helyett valódi feladatokra kell figyelni” (97). Ennek jegyében beszél arról egy másik nyilatkozó, hogy ő korábban a világtól elvonultan szeretett volna élni, de most már tudja, hogy ha tenni akar, nem lehet elvonulni (146).

Az önfejlesztés az élet minden területén értelmet adhat az egyén tevékenységének. (Van, aki a világban való utazásait is elsősorban erre igyekszik használni: „A tudatos utazó előtt mindig van cél. A célnál fontosabb maga az út, az átalakulás, amikor szembe kerülsz másokkal, a természettel, meg kell állnod a helyed, mindezzel összhangba kell kerülni... Ha utazunk, nincs „visszaút”, mert az utazásról másik személyiség tér vissza” /191/). Az utazás, útonjárás az egész önfejlesztési folyamat egyik fő metaforájává is válik. „Nem az számít, *ahová* eljutunk, hanem az út, *ahogyan* eljutunk oda”.(108). „A végeredmény kevésbé érdekes, az út az igazán érdekes” (75). „az út az érdekes, nem a végeredmény” (4). „Sosincs olyan, hogy megérkeztem” (140).

9. *Kitartás célok mellett*

Az állandó önfejlesztés célja csak akkor realizálódik, ha az egyénnek van elég kitartása hozzá. A *kitartás* szükségességére megintcsak többen utalnak. Egyikük szenvedélyes érvei szerint: „az álmok, a vágyak a legfontosabbak az életben, ezeket kapja az ember Istentől, tehát ezeket nem szabad feladni. Mindig a módszerek a rosszak, a célról nem kell lemondani. A bűnbánat csak ezt jelenti; a rossz *módszerekről* való lemondást, nem a vágyak feladását”. (11). „Soha ne adja fel az ember a célját, tudjon építkezni a kudarcból is, hiszen a kudarcok a továbbhaladás építőkövei” (220). „Ha az ember feladja magát (mint a hajléktalanok), az olyan, mint egyfajta lelki lepra” (47). „Ha az ember tisztességes és teszi a dolgát, annak előbb-utóbb van eredménye”. (91).

A valóság ezeket a véleményeket gyakran igazolja, de olykor ellentmond nekik. Ám maga az az optimisztikus meggyőződés, hogy az erőfeszítések meg kell hozzák gyümölcsüket, hogy „az nem lehet, hogy annyi szív hiába onta vért”; az az erő, ami ebből a meggyőződésből származik, átsegítheti az embert az akadályokon. Interjúalanyainknak többnyire nem könnyű életútjukon feltétlenül szükségük van erre a meggyőződésre. A kitartásban más, hasonló gondolatok is megtámogatják őket. „*Türelmesnek* kell lenni, mert amit *nagyon akarsz*, el fog jönni. Nem véletlen, hogy nem akkor jön össze, amikor nagyon akarod, hanem amikor *már érett vagy rá*. Hogy vannak született adottságaid, ez lehet hátrány is, de abból derül ki az erőd, hogy ezeket *mennyire tudod előnyödre fordítani*.”(190). (Ez az egyetlen gondolat rögtön négy fontos, a célok realizálásában segítő tényezőt is felsorol: türelem, akaraterő, érettség, a hátrányok előnnyé fordításának képessége). A hátrányok előnnyé fordításának lehetősége mindig fennáll. Ennek tudatában képviselhető az az igazság, hogy maguk *az akadályok is lehetnek fejlesztő hatásúak*, (például azért, mert): „aki elé akadályokat gördítenek, az megtanulja, hogy erős legyen” (23). Elszántságának ad hangot az az interjúalany is, akinek szavai szerint: a félelem betegség, s ő szembe akar nézni a félelmeivel (173).

10. Adni, segíteni

Az egyénnek önmagával való egyensúlyba kerülése, önfejlesztése mellett már az eddigiekben is esett szó az egyén sorsán-boldogságán túlmutató célokról is. Ezek is igen nagy arányban szerepelnek az interjúkban. Közös lényegüket talán az egyik pszichológusnő szavai tartalmazzák: „az ember felelős nem csak a saját sorsáért, hanem környezete alakulásáért is” (88). A preferált értékek között is láthattuk *az adás, a segítség, az altruisztikus értékek* fokozott jelentőségét. Ez a fontos értékcsoport az élettapasztalat-summázatokban is többször visszatér. „A gazdagok sokszor lelkileg vak emberek: nem tapasztalták meg az adás örömét” (215). „Ne legyen rest az ember segíteni” (190). Van, aki az őt boldoggá tevő körülmények (otthonra találás, inspiráló barátok) között nevezi meg a másoknak segítség örömét is (161). Más azt hangsúlyozza, hogy „minden ember körül mindig van lehetőség, mindig van valaki, akivel jót tehetsz. Igaz, hogy ez sokszor áldozatokkal jár, de ez döntés kérdése, és csak elkezdni nehéz” (153). „Mindenki meztelenül jön a világra és úgy is megy el, egyetlen dolgot viszünk a másvilágra, a jócselekedetet. Az élet értelme: boldoggá tenni a másikat, szolgálni a másikat, örömet okozni a másiknak” (170). „A segítség nagyon fontos, mert amit adsz valakinek, azt kapod vissza” (205). „Ha nem tesz semmit az ember, csak kér, akkor azzal a lelkét már a 'fekete oldalnak' adta oda” (231).

Egy vezető a másoknak adás, másokon segítség jelentőségét éppen (a szűk értelemben vett) vezetéssel szembeállítva érzékelteti; (implicit üzenete az, hogy éppen a segítség az egyik legfontosabb *vezetői* feladat is): „Sokszor több nagyság kell ahhoz, hogy valaki melléálljunk, segítsünk, mint a vezetéshez” (200).

A segítő, altruisztikus attitűdért sokan a múlt közösségeihez fordulnak példaként: „Közel kellene lenni az emberekhez, s megtanítani nekik, hogy az ember hogyan tudja megélni a saját életérzését. Régen volt közös tudás, a vallás adott igazságérzetet, biztonságot is. Ma is az emberek szükségletét kell kielégíteni a versenyben való kiemelkedés helyett” (49). „A faluközösség emberek lelki egészségét tartotta fenn, a valakihez-valakikhez való tartozás jegyében sokkal egészségesebb életet lehetett élni. Aki másokért él, az él”.(47).

Többen az élet különböző konkrét területeivel kapcsolatban fogalmazzák meg az adás, a segítségnyújtás fontosságát. „Meg kell találni, amivel az ember hozzájárulhat ahhoz, hogy a

világ jobb legyen. A gyereknevelés a koronája az életnek, örömeit hoz, színesebbé teszi a világot”(221). „Nagyon sok elhanyagolt gyerek van, kevés szeretetet, védelmet kapnak, mindent gyűlölnék. Nincs belső törekvésük, hogy valamire menjenek, mindennel konfrontálódnak. A társadalom szívesebben diszkriminál, mint hogy részt vállaljon a kirekesztettek sorsából” (55). Továbbfűződik ez a gondolat a következő véleményben: „Amikor segítyt adunk, ne tegyük, hogy csak a gyerekeknek adunk, ha az anya is rászorulna. Az olyan áldozat, amit a családtagok úgy hoznak egymásért, hogy az egyik megterhelődik, hosszú távon nem segíti a család életét” (44). „A fogyatékossgát nem tragédiaként kell felfogni, hanem lehetőségként. Ez a feladat adomány: gondoskodni egy ember életéről” (82). „Adni” – ez minden tanári, ismeretközölői tevékenység lényegéhez tartozik. Egyik interjúalanyunk azonban (éppen az „adás” eszményére helyezve a hangsúlyt) arra figyelmeztet, hogy a gyakorlatban ez mégis mindig így, pedig a tanárnak mentesnek kell lennie mindenféle irigységtől; a tanár – hangsúlyozza ez az interjúalany – soha, semmilyen megfontolásból ne tartson vissza információt a diákjaitól (190).

Az „adás” egyik lényeges formája a *példaadás*; eredményes szülők és tanárok sokszor emelik ki, hogy minden prédikációnál s minden más pedagógiai módszernél többet ér a példa, a saját (hiteles) magatartás ereje. Az egyik megkérdezett azt, hogy valaki példamutató, a legfontosabb emberi erénynek nevezi: „Ebben minden benne van. Példát mutatsz abban, hogy toleráns vagy, hogy becsületes vagy, hogy megteszel mindent az egészségédért, hogy nem haragszol senkire. Hogy tudsz nevetni és tudsz felejtetni” (205).

11. *Kölcsönösség, kommunikáció*

Az altruizmus, a másik emberre való odafigyelés egy következő, sokak által előtérbe helyezett gondolattal, a *kölcsönösség* fontosságának gondolatával is érintkezik.

„A hierarchia helyett mindig kölcsönös viszonyra kell törekedni (231). „A párkapcsolatnak egyenrangúnak kell lenni, de sokszor nem az: a felek nem egyenrangúak, vagy olyan háborúnak tekintik viszonyukat, amelyből az egyiknek győztesként kell kikerülni. Nem. Úgy kell kikerülni, hogy *mindkettő* győztes legyen. Erre nagyon kevés ember képes (205). „Az együttműködés alapérték”(180). „Fontos, hogy az embernek ne az egoja uralkodjon; sokszor éppen ezzel lehet megoldani a helyzeteket” (78).

Sokan tekintik az ilyen helyzetmegoldás kulcsának a *nyílt és rendszeres kommunikációt*; hisznek abban, hogy a *megbeszéléssel*, a nézőpontok megjelenítésével és összeegyeztetésével a konfliktusok nagy része feloldható. „Mindent meg kell beszélni. A jót is, de a rosszat is; azt is, ami nem esik jól. S ha az ember elmondja, ami nyomasztja, akkor sokszor utána már nem is jelent neki problémát. Ha pedig meghallgatsz valakit, az általában mindent elmond. Ha én nyitott vagyok, ő is az lesz”.(51). Egy másik interjúalany is azt mondja, hogy „mindig adódnak konfliktusok, de én mindig is azt vallottam, hogy ha valami probléma felmerül, akkor le kell ülni, és megbeszélni. A konfliktusokat azonnal kezelni. És a megbeszélés után általában már nem is éreztem olyan súlyosnak a konfliktust” (31). Egy harmadik megfogalmazásban: „Le kell ülni megbeszélni a dolgokat, és magunkért is kiállni, nem alárendelni magunkat. Őszintén elmondani azt is, ami jó, azt is, ami rossz. A szoros kapcsolatban mindent ki kell mondani” (195). Többen azt is hozzátesszik, hogy a konfliktusoktól sem kell félni: a kinyilvánított, megtárgyalt konfliktus nagyon sokszor még gazdagítja is az embert. Mint az egyik, szexuális másságát nyilvánosan is vállaló interjúalany megfogalmazza: „A konfliktus segít feltárni dolgokat.

Az emberek félnek az ismeretlentől, a homofóbia egyik oka is ez. Le kell ülni vitatkozni”(164). Egy másik interjúalany szerint még „a veszekedések is nagyon jók: lélekkristályosítások, elmecsiszolások”(232). A lényeg azonban nem a konfliktus, hanem (sok válaszoló azon meggyőződése), hogy *mindig* eljuthatunk a megoldásig.

Interjúalanyaink körében elterjedt az a gondolat, hogy az emberek *egymás tükei*. Képiesen fogalmazza meg ezt az egyik kérdezett: „Én a te valóságod vagyok, te teremtettél engem igazából valamilyen céllal saját magad számára. Mindenki, akivel találkozunk, olyan, mintha mi lennénk darabokra törve. Nem ismerjük fel magunkat, de minden, a szülő, az ismerősök, a testvérek, a kollégák, mindenki belőlünk mutat valamit. Ha valamit könnyen elviselünk, akkor az átfér rajtunk, a 'csövünkön'. Azt lehet mondani, hogy minden ember, minden létező egy cső, és ami nem zavarja, amit szeret -- egy jóbarát, egy baráti kapcsolat -- átfér a csövön. Ami pedig fennakad: a konfliktusok, ha valamit nem értünk meg, vagy valami nem tetszik, az azért jön, hogy ez a cső táguljon” (214). Egy másik gondolatmenetben: „Köszönöm, hogy vagy. Ez a lényeg. Az ember először magával foglalkozik, aztán abból tanulhat más is. Akkor változnak mások, ha én változom. Akkor vonzom azokat, akik olyanok, mint én. Attól lesz valaki kedvesebb velem, mert én azzá lettem” (96). A kölcsönösség nagyon sok formában megfogalmazott alapgondolat. „Ha a világ neked fontos, te is fontos vagy neki”(175). „Amit az ember ad, azt kapja vissza”(8). (Élete nagy részét utazással töltő interjúalanyunk az utazásra vonatkoztatva állítja ugyanezt: „Az utazásban a karma filozófia érvényesül: amit adsz, azt kapod vissza” /191/). Egy újabb megfogalmazás. „Ha más látja rajtam a szeretetet, vissza is kapom. Ha valaki visszaél vele, azzal nem törődöm. Nem veszem fel a kesztyűt, nem hagyom magam megbántani” (26). „Ha adok, akkor kapok is. Nem biztos, hogy ugyanattól, akinek adtam. De azt tapasztaltam, hogy visszajön. És nekem jó érzés, ha adhatok” (58). Interjúalanyaink *altruista beállítottságát visszaigazolja, és nagymértékben erősíti is* meggyőződésük, hogy a „jótett helyébe jót várj” igazsága – minden ellenkező, pesszimiztikus vélekedés dacára -- valamiképpen érvényes.

A másik ember életünk legfontosabb tényezője – az alternatív életstratégiákat követők nagy többsége számára. Ennek ad hangot az a nyilatkozó, aki szerint: „Ami az életben fontos, az mind találkozás”(182). A pénzcentrikus, önérvényesítésre koncentrált korszellemmel szemben ezért is tarthatjuk nagy részük közös vonásának a humanisztikus, a (másik) emberre, a közös emberi feladatokra orientált, a „találkozásokat” kiemelt értéként kezelő beállítódást.

12. Szabadság

Az alapvető emberi értékek nagy része megjelenik az interjúkban. Természetesen a modern kor társadalmi eszmény-hármasága: a *szabadság—egyenlőség—testvériség* is.

A *szabadság*-eszmény elsősorban az egyén szabadság-törekvésének formájában kap hangot. Mint erről korábban esett már szó, a *társadalmi* szabadság vonatkozásában a jelenben néhányan inkább azt érzik problémának, hogy a szabadságot sokan az életforma szabadosságának, a „bármit megtehetünk” parttalanságának értelmezik, s ezzel szemben emelik ki a „*belső*” *szabadság* jelentőségét. „Az embernek a művében, az agyában kell szabadnak lenni” (229). „Az a szabadság, hogy bármikor változtathatsz az életeden. A döntés szabadsága”(194). „Mikor az ember saját maga előtt szabad, az az igazi szabadság” (166).

Persze nem mindenki ugyanazt érti szabadságon. Van, aki a maga individuális szabadságára koncentrál, s ezt a mindenkitől való *függetlenedésnek* fogja fel (ennek negatív oldalával együtt). „A szabadság ára a magány. De aki ezt meg tudja fizetni, az boldog lehet” (35). Más éppen az individuális szabadságfelfogást (és az ezzel járó érték-elbizonytalanodást) látja korlátozónak. „Nagyon nagy szabadság van és ez nagy bizonytalanság is. A biztos pontok nem falak, hanem kapaszkodók. Ami ellen lázadni is lehet. A nyugati társadalom nagy betegsége, hogy nincsenek biztos pontok; olyan, mint egy nagy medence part nélkül, amelyben összevissza haladunk. A nagyobb szabadság nagyobb bizonytalanságot is hoz” (174). Talán hasonlóra gondol az is, aki azt emeli ki, hogy „a szabadság veszély forrása is” (166).

13. Egyenlőség

Az egyenlőség – vagy talán pontosabb, ha a *társadalmi igazságosság* illetve az *egyenlő mércével mérés* eszményéről beszélünk – szintén sok megkérdezett számára fontos érték.

A kasztgőg ellen emel szót az az interjúalany, aki a paraszti munkát és tudást veszi védelmébe az őket lenézéssel fogadókkal szemben. „A paraszti munka: szolgálata a természetnek és örökös harc. Az emberek megunták ezt a harcot, és inkább unalmas rabszolgákká válnak, mert az könnyebb, és lenézik a parasztokat, pedig a parasztnál nagyobb tudós nincsen” (35). A rasszista előítéletek terjedése idején kiállítás az is, amikor egy védőnő a cigányság kapcsán említi meg, hogy az ő alapelve az, hogy mindenkit fogadjon el olyanak, amilyen. Sok cigánycsalád van a körzetében; ez nem okoz neki problémát. Nem akarja őket, (egészen más) életvitelüket megváltoztatni. Elmondja nekik, hogy ő hogyan csinálná, de tudomásul veszi, ha másképpen döntenek (51).

A sajátunktól eltérő nézetek elfogadása, sajátunkéval egyenértékűnek tekintése az egyenlő mércével mérés alapkritériuma. És éppen ez jellemző több interjúalanyunkra is. Egyikük azt fejt ki, hogy ha másnak más nézetei vannak, őt az nem zavarja, nem vitatkozik rajta. Neki az a dolga, hogy a saját világnézete mellett kitartson. Az a fontos, hogy ő a maga értékei szerint jól érezze magát. Nem biztos, hogy másnak is az a jó. (26). Egy másik megkérdezett a „milyen az ideális élet?” kérdésre azt válaszolja, hogy: „Mindenkinek más”. Kifejti, hogy neki vannak kemény elvei: neki alapvetően fontos a megbízhatóság, a szeretet, az odafigyelés, de nem kell szükségképpen mindenkinek így élnie, kell a sötét is a fény mellé (212). Ugyanennek a szemléletnek jegyében hangoztatja egy harmadik válaszoló, hogy az embernek mindig nyitottnak kell maradni, hogy több oldalról is lássa a dolgokat és az embereket (195). Egy negyedik pedig a hajléktalanok kapcsán hangsúlyozza, hogy kötelességünk felfedezni az emberekben – mindenkiben --, azt, amiért szeretni lehet őket. „Fontos meglátni a szépet a másikban” – teszi hozzá (130). Van, aki ennek a toleranciának a lépéseit fogalmazza meg: „Türelmesnek kell lenni, beleképzelnünk magunkat a másik helyébe, s akkor eljutunk a szeretethez”(181).

14. Ember tisztelete, emberszeretet

A szereteteszmény, a *másik emberben az Ember tisztelete* még általánosabb vonás interjúalanyaink körében.

A kiindulópont lehet vallási jellegű: „Az ember Isten képmása, ezért tiszteletet érdemel”(88). „Az emberekben Isten látszik” (127). De a szeretet (és az Ember tisztelete, megbecsülése a másik emberben) természetesen nem csak a vallásos ember sajátja, a szeretet parancsainak éppen az a lényege, hogy minden embert összekötnék és ezért mindenkit irányíthatnak is; az ember tisztelete azt jelenti, hogy mindenki, mindenki másban tisztelni kell(ene) az embert. Ez az emberszeretet, az ember tisztelete a másokban mellesleg mindig meg is emeli azt, akivel szemben gyakorolják. Mint más vonatkozásban már idéztük: „Mindenki meg kell keresni a pozitív képességeit. Hogy érezze, valaki más becsüli az ő emberi méltóságát, s ennek következtében ő is becsülje”(88). Ez már a kisgyerekekkel szemben is érvényesítendő; a gyereket ugyanúgy megilleti a teljes, odaadó figyelem, mert – ahogy egy pedagógus megfogalmazza „a gyerek nem az *életre készül*, hanem *él*” (180). A másik ember tisztelete – hirdetik interjúalanyaink -- azt is jelenti, hogy semmiben sem igyekszünk fölébe kerekedni a másinak. (Például: „Soha nem szabad más mondandójára azt mondani, hogy hülyeség – érvelni kell megtanulni”/70/). „Egyszerűen fogadd el az embereket”(214).

A másik ember tiszteletét, a szeretet szembesítik sokan az anyagiasság, az önzés világával: „Ma inkább a Mammon uralma van, mint a krisztusi szemlélet”(45). „A világ csodálatos. A legnagyobb probléma maga az ember. Az ember önzése. Hogy nem elégszik meg kevéssel, hanem mindig több kell neki. Az emberi önzés az állatvilág legnagyobb átká. Az ember felesleges dolgokkal teszi tönkre a környezetét. Az embereknek először önmagukat kellene megoldani. Önmagukat kéne kielégítsék, de az emberek nem önmagukban keresik az egyensúlyt, a szépet, az arányost, a boldogságot. Sokszor akkor boldogok, ha mind többet birtokolnak. Amire támaszkodni lehet, az talán a szeretet. Ha önzetlen. Ami inkább ad, s nem elvár, csak kap. Úgy kéne kiűzni az ember lelkéből az önzést, a kufárságot, ahogy Jézus a kufárokat a templomból” (9). „A boldogság és gazdagság nem ellentéte egymásnak, de a gazdagság gyakran együtt jár a hatalommal, s ennek következtében birtokosa nem figyel oda másokra. Pedig az ember csak akkor maradhat boldog, ha képes másokra odafigyelni” (47). „Az emberek egymást letiporva gondolkodnak, az önzés uralkodik... de az elidegenedetségek mögött ott a vágy, hogy megtaláljuk az utat egymáshoz” (44). Az utolsó említett véleményen keresztül lehet a többiek gondolatait is helyiértékükön értelmezni. Interjúalanyaink szembesülnek azzal, hogy az emberek jelentős részét nem a szeretet, hanem (például) az anyagiasság és az önérték érvényesítése vezérli. Világosan látják, hogy mivel az ember cselekedetei magukban hordják jutalmukat és büntetésüket, a boldogság emberellenes életstratégiákkal nemigen érhető el; de ha csak emiatt (vagyis saját – kétségkívül ez esetben valóban jól felfogott – érdekeiket követve) állnának önzés és szeretet ütközésében a szeretet oldalára, ez önellentmondás volna. Ám a szeretetelv mellett kitartani éppen attól tud igazán az ember, hogy alapvetően hisz az Emberben; feltételezi, hogy még a rossz utat választók is „a lelkük mélyén” ugyanazokra a meleg kapcsolatokra, ugyanarra a szeretetre vágyakoznak. Ennek a meggyőződésnek az ereje tesz sokakat interjúalanyaink közül „aktív (és másokat is aktivitásra ösztönző) altruistává”. „A fontos dolgok rólunk kell szóljanak, de az emberi kapcsolatok olyanok, mint a virágok, ápolni kell őket”(25). „A földi lét a szeretet iskolája, az a feladat, hogy ebben jussunk előre” (188). „A szeretet a legfontosabb, és az, hogy tanulni vagyunk itt” (136). „Elfelejtünk mosolyogni, szeretni” (235), pedig „Leginkább a szeretetre lehet támaszkodni. Hinni a szeretet erejében” (91). Egyik pedagógus interjúalanyunk azért tette érettségi tétellé tette Fromm művét, mert a szeretet struktúrájának, az ideális szülői magatartás struktúrájának tanítását nagyon fontosnak tartja (55).

Akik maguk is szülők a megkérdezettek közül, általában nagyon intenzíven élik meg szülővoltukat, és a mély szeretet fontosságát a családi lét legfőbb alapelveként tekintik: ezt talán magától értetődőnek is tekinthetnénk, ha a családok atomizálódása, az érzelmek zűrzavara, a kapcsolatok szeretettelenné hidegülvése nem lenne oly tömeges tapasztalat. Az egyik interjúalany – többekkel osztozva bensőséges kapcsolataik oly mély átélésében, amitől azok már eleve elrendeltnek tünnek -- elmondja, hogy ő abban is hisz, hogy a gyerekek választják a szüleiket. És az a szeretet, ami egy szülőt és gyereket összeköt, nem is tűnhet el (91). Az ilyen bensőséges családokban felnőtt gyermekek egyrészt egy életre felvértezettnek érzik magukat, másrészt gyakran azt is hangsúlyozzák, hogy a *jó* szeretet sosem *rátelepedés* a szeretet tárgyára. Mint egyikük fogalmaz: „A család olyan szimbiózis, amelyben mindenkinek megvan a maga dolga, mindenki értékelendő, támogatandó, egymást felemelő, de megadják egymásnak a magány lehetőségét is” (71).

15. Szerelem

A szeretet egyik megjelenésformája a *szerelem* is. A szerelemben természetesen jelen van többletként az erotikus mozzanat is, de ami a lényegéhez tartozik (és ami a szeretet fölé emeli) az két ember (maximális) egymáshoz rendeltségének átélése. Az interjúk jellegéből adódóan nem sokan beszéltek szerelem-felfogásukról. Ám annál jelentősebb, ha valaki mégis szóba hozza, mégis fontosnak tartja, hogy definiálja, hogy kifejezze a szerelemmel kapcsolatos gondolatait. „A szerelem az életbe vetett páros hit” – vallja egyik interjúalanyunk (30). Egy másik ehhez fűződő tapasztalatait próbálja átadni: „Hogy a szerelemből mélység szülessen, ahhoz sok munka kell, mint a föld megműveléséhez” (47). Egy harmadik a platóni „egymásra találó két félgömb” metafora egy változatát adja elő: „Fontos, hogy egy olyan lélek legyen melletted, aki hasonlít hozzád, akivel öröm összekeveredned. Ez az élet értelme” (194).

16. A világ működéstörvényei, egyensúly a világgal

Természetesen nemcsak a szűkebb értelemben vett alapértékekről és alapérzelmekről fogalmaznak meg tömör véleményeket és átadandó igazságokat interjúalanyaink. Tapasztalataik összegzései gyakran a szó szoros értelmében vett „világképükről” tanúskodnak.

„A ’spirituális szívet’ képzeletben nagyra kell tágítani, hogy az egész univerzum benne legyen. A fő kérdés, hogy miért élünk, miért teremtette a teremtő a világegyetemet, hogy a létezés kaland, tapasztalatszerzés” (137). „A világ a tanítómesterünk, és azért vagyunk itt, hogy tanuljunk. Az Univerzumnak nincsenek kedvencei” (214). A világ azért lehet a „tanítómesterünk”, mert rajta keresztül önmagunkat, önmagunkon keresztül a világ működését érthetjük meg; akkor cselekszünk etikusan, ha a világ törvényeinek megfelelően, s akkor cselekszünk a világ törvényei szerint, ha etikusan cselekszünk. „Az utazás a természetben mindig nagyon izgalmas volt; nem az a kérdés, hogy az ember mit lát, mit nézett meg, ha nem látta a lényegét, amit egy fűcsomóban is meg kell látni” (9). „A világ és az ember felépítése összefüggésben van egymással; ennek megismerése segíti az ember életét; az egészséges életmód része a tisztább tudatnak, a tisztább gondolkodásmód tisztább szándékokat segít” (188). („A rend és tisztaság fontos: rendben és tisztaságban lehet dolgozni”. De – teszi hozzá e gondolat megfogalmazója -- a rendszertelenség is fontos, mert

ha valaki mindig ugyanakkor mindig ugyanazt teszi, az nem rend, -- csak annak látszik --, hanem kényszer. /232/).

Az összegzett tapasztalatok általában egyensúlyban lévő, de nem idillikus világról és a negatívumokkal is szembenéző, a küzdelmet vállaló alapállásról szólnak. „A mezőgazdaság folyamatos harc a természettel, mert a természet mást szeretne, mint én. A mezőgazdaság folyamatos pusztítás. De ha nem pusztítok, én pusztulok el. Érdekes, hogy a civilizáció hogy próbálja tagadni a pusztítás szükségességét!” (35). „Az emberi természet miatt (kapzsiság, stb.) az utópisztikusan jó világ nem jön el. A történelem háborúk története. Ezelős világban élünk, ami talán a technológiai fejlődés miatt még szörnyűbbnek látszik. Az egyik legnagyobb probléma, hogy az ember egyre jobban pusztítja a környezetét. De ha kivonjuk az emberből ezeket, akkor az eredmény talán a természetének ellentmondó lenne. Ezek a tulajdonságok már az állatvilágból jönnek, az ideális világ, amelyben mindenki szeret mindenkit, éppoly elképzelhetetlen, mint a halhatatlanság” (64).

Miközben sokan vallják, hogy az *egyszerűség*, az egyszerű tiszta beszéd értékesebb az elidegenedett társadalmi viszonyok, kiüresedett konvenciók által agyonbonyolított viselkedés-, gondolkodás-, és kifejezőmódoznál; van, aki az igazság másik oldalát hangsúlyozza: a világot a maga *bonyolultságában*, s nem leegyszerűsített, rövidre zárt sémákon keresztül kell megérteni. „Bonyolult kérdésre sose válaszolj egyszerűen” (165). „Az egyszerűség nem cél, hanem eredmény, az tud egyszerű lenni, aki nagyon érti a dolgot” (55).

17. Nyitottság

A világ megértéséhez – ez is sok interjúalanyunknál kap hangsúlyt -- először is *nyitottnak*, *előítéletmentesnek*, *minden új befogadására képesnek* kell lenni. Enélkül a konzervativizmus értékörzése sem életképes. „Fontos, hogy az ember mennyire nyitott az élet apróságaira” (126). „Mindenkiben van nyitottság a változásra és tud is változtatni” (188). „Az élethez állandóság is kell, de mindig valami új is” (144). „A mai társadalom nem tudja lekötöni a fiataljait; hiányzik az életükből a kaland” (100).

18. Tudás

A tudás, a világ-, és önismeret fontossága nemcsak úgy jelenik meg az interjúban, mint az emberi lét *eredménye*, hanem mint a társadalom és az egyén számára célt adó *program* is. Az egyes interjúk erre vonatkozó gondolatai szinte egymás szavait görgetik tovább. „Azok az országok, amelyek jönnek kifelé, (például a svédek), amikor kiderült a gazdasági zűr, rögtön az oktatáson változtattak. Nálunk mindig az van, hogy 'nem én vagyok a hibás...!' Szeretjük megúszni a dolgokat” (212). „Minden szakmában, (legyen ács, igazgató, autóvezető): van aki jó, és van, aki nem. Az emberek azt hiszik, ismerik magukat, s közben ugyanazokba a rossz viszonyokba esnek mindig bele” (96). „Az ideális élet arról szól, hogy saját képességeimet felismerem, s azokat tudom kibontakoztatni. Ma az emberek nem ismerik fel, hogy mire van hivatásuk és mire van készségük” (174). „A megnövekedett munkaidő nem a világ valódi jólétét szolgálja. Szellemi értelemben kell autonómnak lenni, és bölcsességben növekedni” (108). „Az embereknek időt kellene adni, jusson pihenésre a gyerekek is, szülőnek is; legyen ideje tanulni, de azt tanulja, amit érdemes, ami fontos: hogy hogyan kell élni... Ehelyett az iskolák vagy értelmetlen tudományokra szocializálnak, vagy gátlástalan haszonelvűsége” (37). „A tudást össze kell kapcsolni a valóságos élettel, ne életidegen tudás legyen” (94).

„Amikor az ember úgy érzi, hogy már nem kell tanulnia, ez bármely területen rossz. Annál többet nem érhet el egy tanár, mint hogy nála többet tudó gyerekeket képez”(147). „Minden tanítás úgy épül, hogy elemi ismereteket tanítanak, a tanítványnak kell összerakni, s rajta áll, milyen magasra kapaszkodik ezen ismeretek birtokában” (55). „Mindig újat tanulni nehézséget is jelent, de ezeket a nehézségeket kihívásoknak, problémamegoldásoknak is kell tekinteni, problémamegoldóvá válni, nem a probléma részévé lenni. Mindig meg kell találni az értelmes célokat” (53). „A fő cél gondolkodóbb emberek nevelése. Amit az iskola ideális esetben adhat: értelmes emberekkel beszélgetni értelmes dolgokról” (95).

A tudás építése szempontjából is többen hangsúlyozzák *a test és lélek egyensúlyának fontosságát*. Van, aki ebben az összefüggésben emeli ki a test, lélek és szellem egységének jelentőségét (231), például abban a formában, hogy „az egészségesebb életmód mindenképpen tisztább tudathoz járul hozzá; önmagában ez persze nem elég” (188), vagy indirekt módon, ezen egység hiányát téve szóvá: „a mai ember lelkének nincs lakása, rohanunk a lelkünk után” (207). De szóba kerül az is, hogy a fizikai és szellemi munka egyaránt nélkülözhetetlen, éppen a világ pontosabb megismerésének érdekében. „Az emberi teljességhez hozzátartozik, hogy a szellemi és fizikai munka együtt legyen, mert a társadalmi valóságot csak így képes az ember érzékelni és megragadni” (5).

A tudás lényege, hogy az *emberiség* tudása: az egyes ember tapasztalatai mindig azt építik; ennek a közös tudásnak az építése a tudások megszerzésének értelme. „Az összeadó tudás viszi előbbre az emberiséget” (53).

19. Természet

A világ megismerésében is sokan kiemelt (a természet veszélyeztettségének korszakában szükségképpen felerősített) szerepet tulajdonítanak a természetnek. „Újra kell fogalmazni a természethez való viszonyt is, mert ez is változik a világ változásával. A generációk mindig újrafogalmazzák az ember természethez való viszonyát” (121). „Tisztelni kell a természetet, mert ez ad ételt, otthont; a Föld az otthonunk. Hinni kell a természeti erőkből, akkor nem pusztítjuk. A Földet az Istentől kaptuk. Amiben élünk, az benne van egy mélyebb valóságban” (175). „Az oktatásban neohumanista oktatás kellene az óvodától az egyetemig. A humanista hozzáállás alapvető: a másik ember ugyanolyan értékes, mint én magam. Ennek a humanizmusnak a kiterjesztése szükséges az állatokra és növényekre is; ez a mély ökológiai szemlélet, a létező világ mély szeretete” (218). A természettel való harmónia hirdetői véleményüket egyszerre próbálják a racionalitásra ható történelmi és a lelkiismeretre ható etikai érvekkel alátámasztani. „Az egész emberi civilizáció a kertekből jön. A reneszánszban például a kertekben zajlottak a nagy beszélgetések” (224). „Minden fontos, ami él, mert azért felelősek vagyunk” (76). „Nagyon fontos az ökotudatos gondolkodás, az élet valóságos értékeire fordított figyelem. A múltban történt dolgokért ma felelünk, hogy milyen lesz a jövő, azt ma alapozzuk meg” (116). „Nagy a felelősségünk a környezetünkért. Fontos, hogy az ember ne uralkodjon a Föld felett önös célokkal” (156).

{Noha a legtöbb interjúalany számára a természettel való harmónia, a környezet védelme a *természetes anyagok* preferálását is jelenti, van olyan vélemény is, amely – ugyancsak a környezet védelme érdekében – abból indul ki, hogy a civilizáció már annyi mesterséges anyaggal szennyezi az emberi környezetet, hogy az ebből következő ártalmak csökkentése csak *újrahasznosítással*, (tehát a mesterséges anyagokból készült tárgyak újra-használatával

is) lehetséges (23). Ily módon a természettel való harmónia eszménye ebben a recycling-szemléletben is megjelenhet}.

20. Alkotás, (alkotott) tárgyi környezet

A környezet nem csak a természeti környezetet, hanem az ember alkotott *tárgyi környezetét* is jelenti. Ezzel kapcsolatban is többféle felvetés fogalmazódik meg; van, aki éppen ezt a mesterségesen megalkotott-megalkotandó környezetet is a természeti környezethez hasonlóan, abba szervesen illeszkedően, ahhoz viszonyítva fogja fel. „Az ember nem rutinból dolgozik, hanem szakmai lelkesedésből. Egy olyan világban, amelyben a környezet a pusztulás felé halad, létrehozni valami építő értéket, egyedi választ egy egyedi problémára” (69). Ezt a tevékenységet az ember *teremtő* képességeként magasztalják, hozzátéve, hogy „minden ember tud teremteni” (231). Interjúalanyaink között viszonylag sok a tárgyalkotó művész, számukra tehát ez a tevékenység életprogram is. Azt is megfogalmazzák, hogy az alkotás ugyanakkor a *megismerő* folyamat része is. Egyikük, mikor élete céljairól beszél, többek között ezt a hitvallást teszi: „mindenért megdolgozni örömmel, lendülettel; *megismerni az elemek belső lényegét*” (30). Az alkotásban az anyagi világ illetően „belső lényegének” feltárása dolgozódik egybe az alkotó korábban hangsúlyozott belső egyensúlyával és belső késztetéseivel; az anyagi világ törvényeiben az emberi szellem – Hegel kifejezésével – „mintegy magára ismer”. Egy kerámikusművész krédójában ez így hangzik: „a szakma az élet része. Ez ne legyen szakbarbárság, hanem minden: a forma, az anyag szellemiséggel legyen telítve”. Majd hozzáteszi, hogy ez nem különbözik például attól, amikor a nagyapja mesélt nekik. Egy mese sem csak történet, mert lehet, hogy izgalmas, de tele van tanulsággal” (9). Az anyagi világ és a szubjektum egybedolgozódása során persze a kétféle rendszer közti feszültség is megjelenik és tudatosul, a feszültség, (az anyagi és szellemi tényezők közti feszültség) -- ami a világ létviszonyainak egyik mozgatóereje – az alkotásban az adott terület megmunkált anyagának és a megmunkálást átható szellemi tartalmaknak feszültségébe transzformálódik, (s így lesz minden műalkotásnak is lényegi komponense). Ahogy egy építész mondja saját szakterületéről: „Az építészet mindig gondolati konstrukciókat is jelent, a szellemi konstrukció és a fizikai konstrukció közti feszültséget jelenti”(121).

A tárgyi környezettel szembeni másik lényeges elvárás (a szellemmel telítettség mellett) a *harmónia*: a mesterséges környezet létrehozásának akkor van értelme, ha ugyanolyan rendszerszerű szerves egészként tud működni, mint amilyen szerves rendszert maga a természet alkot. „Akkor jó, amit csinál az ember, ha koherens. Ha egymás mellé teszünk különböző tárgyakat, azoknak szeretniük kell egymást. Az életritmus, az anyagi lehetőségek, az akaratok – ezek beletáplálódnak a tárgyakba, s ezekből lesz valami korszellem-szerűség” (189). A tárgyi környezettel való harmónia szükségességét különböző hangsúlyokkal többen is előtérbe állítják. „A környezetünkben lévő dolgokat érezzük a saját testünkhöz tartozónak!”(130). „Olyan környezetet kell létrehozni, amelyben kicsit el lehet bújni, amelyben kicsit magába húzódhat az ember. Egy hely, ami megvéd, ahol szeretsz otthon lenni” (161). Lényeges az is, hogy ez az interjúalany e tárgyi környezet definiálása közben elválaszthatatlannak tekinti azt az ember *emberi* környezetétől, és az otthonos környezet e definíciójának részeként szerepel az is, hogy: „Inspiráló emberek között lenni”. Ez azért is lényeges, mert a tárgyalkotás – ha valamely okból „túlfut” a társadalomban -- magában hordhatja az eltárgyasulás veszélyét is. Ezért többen véleményét szövegezik meg azok az interjúalanyok is, akik szerint: „Fontos, hogy az ember ne ragaszkodjék a tárgyakhoz, ne legyenek felesleges tárgyak. Karácsonykor is nem tárgyakat, hanem szellemi ajándékokat kell

adni” (148). És: „A tárgyaknak identitásképző szerepük van. De ha a tárgyakon keresztül próbálunk identitást nyerni, az baj, a személyeshez kell megtalálni a tárgyat” (182).

21. Művészet

A tárgyalkotás a művészi tevékenység egyik fajtája, de gyakran mindenfajta művészet – a demiurgoszi teremtés -- modellje is. *A művészet lényege, értelme* szükségképpen sokakat foglalkoztat kérdezettjeink közül. Vannak, akik azt az oldalát hangsúlyozzák, hogy az emberi lélek mélyéről (az egyéni és a kollektív „tudatalattiból”) hoz felszínre fontos tartalmakat: „A művészetet nem lehet tanulni, mert a művészet önmagunk eltemetett énjébe való visszakutatás” (35). Mások a művészetnek (és általában az emberi kreativitásnak) a világmegismerő, az emberi gondolkodást a lényeges összefüggések felé terelő szerepét emelik ki:

„A létezésnek egyetlen árama van, és állandóan kérdez, szeretne végigvinni egy párbeszédet az univerzummal. Erre a mai lét nem ad lehetőséget. A megélhetésért való küzdelem annyira dominál, hogy a művészetnek ettől el kellene téríteni. Minden ember lényege a kreativitás, és szerencsétlenség, hogy felülről lefelé irányított társadalomban élünk” (amelyben ez a kreativitás nem tud kellőképpen érvényesülni) (68). „*A művészet feladata mindig a lét gyökereihez való visszatalálás segítése.* Egy nagy író minden mondata olyan, hogy újraszüli azt a csodát, amikor először felfogtál egy mondatot. A művészetet nem fogyasztod, hanem ráismersz, abban te is benne vagy. A valóság látszatát (simulacrum) létrehozni könnyebb, mint a valóságot (ezért vagyunk rossz pozícióban az üzlettel szemben). A művészet azokat a plusz energiákat hozza ki, amikor azonosulni tudsz magaddal. Az avantgárd, kortárs művészetre azt mondják, hogy nem-érthető, túl magas... Minden ember „magas”. „Pont az a jó a kortárs művészetben, hogy az embereket emancipáltaknak tekinti. A sláger megerősíti az emberek korlátait” (68). *A művészet emancipáló, megemelő hatása* is fontos mozzanat a művészet értelmét adó összetevők között. Elválaszthatatlan ettől az a funkciója is, hogy az embereket *összeköti*, és közös emberi tudást közvetít, (ami nem csak a művészet sajátja, hanem az értelmiség egészére kitágítva, általában vett értelmiségi hivatásként értelmezhető): „Az értelmiségi az, aki transzindividuális tudást tud adni”(120).

A művészettel kapcsolatban minden más hivatásnál nagyobb súllyal kerül szóba ugyanakkor a „belülről irányítotttság” korábban többször is tárgyalt fontossága. „Nem jó külső hatásra csinálni, amit az ember csinál; az alkotáshoz szabadság kell, nem sémák erőltetése” (161). „Őszintén, indulatokból, érzelmekből kell alkotni” (209). „Az ember ne állítson olyat, a tervezésben sem, ami nem belülről, a lélekből, a dolog szeretetéből jön. Az ember ne fényesítse magát. Ne legyen kevés. Lehet, hogy nem olyan tehetséges, de amit tud, hozza ki magából”(232). (Ez a „ne legyen kevés” utal arra is, hogy az ember sose adja alább, sose elégedjen meg gyengébb minőségű megoldásokkal, de egyúttal a kishitűség ellen is szól). A művésznek kötelessége, hogy alkotása *igaz* legyen, s ez csak úgy érhető el, ha „belülről” fakad; ugyanakkor az alkotás a művésznek magának is ad: az önazonosság érzését és a lelki egyensúlyt is az alkotási folyamat hozza létre és/vagy mélyíti el az alkotóban. „A zene önkifejezés és lelki béke keresése” (215).

A művészet -- minthogy egyik legfőbb eszköze a mindig többjelentésű szimbólum--, eleve több jelentéssíkon próbál hatni befogadóira. Műve többszólamúságával az alkotó is tisztában van, s rendszerint törekszik is arra, hogy a mű minél többféle befogadót érhesse el. Van, aki a művészetnek ezt a – *kommunikációs* – funkcióját tartja a legfontosabbnak, összekapcsolva a „*másoknak adás*” fentebb kifejtett eszményével. „A jó művészet sok réteget ér el, mindenki a

maga szintjén tudja megérteni. Szeretnie kell őket, hogy ők is megszeressék és eljusson hozzájuk” (145). „A zene eszköz és nem cél; lehet vele gyógyítani. A zenének ereje van, mint a mantrának” (137). „Az építészet felelősség más emberek életéért” (121).

A másoknak adás eszménye és a felelősségtudat egyes megszólaltatott művészeknél deklarált *társadalmi* elköteleződést jelent. „A ma uralkodó szociáldarwinizmusra az emberiség legszerencsétlenebb része úgy tekint, mint demokráciára, mint a jövőjére, s nem veszi észre, hogy ez milyen csapda. Ezért kellene az az emancipáció, amit a művészet képviselhet” (68). „A valóságot kell megváltoztatni, ahol az emberek az életüket élik, ezért fontos a street art, nem a galériákban kell jelen lenni. A street art: fogyasztás-kritika, pénzkritika. Ha valaki pénzért csinál valamit, nem tud már igazán jót csinálni, ha rossz a cél, az nem tud működni” (168).

A művészet (hatás)lehetőségeit illetően sok a szkepszis. Ebben kifejeződik sok alkotónak a közönségben való csalódása is, de legfőképpen a félperiférikus társadalom azon „kettős hátrányos helyzetére” reagálnak, hogy benne egyfelől uralkodik az említett „szociáldarwinizmus”, másfelől nem rendelkezik olyan jóléti potenciállal, amelynek birtokában a művészet legalább a rossz tendenciákkal szembeni figyelmeztető erőként kellő súllyal jelenhetne meg (annyira meg nem szegény ez a társadalom, hogy a művészet kompenzatorikus funkcióban, a gazdaság *helyett* virágoznék). „Működő gazdaságban vagy nagyon nem működőben virágzik a kultúra. Nyugaton van pénz, támogatás, ott ki kell derülni a minőségnek. Ahol nagy a szegénység, ott lelkesedésből meg kényszerből lesz művészet. Itt meg pont közte vagyunk a kettőnek” (212).

22. Szokások, hagyományok

Korábban találkozhattunk már az egyensúlyteremtő, elfogadó szemlélet jelenorientáltságának megnyilvánulásaival, az emelkedésre, fejlődésre koncentráló mentalitás lényegében jövőorientált gondolataival, de legalább ennyire hangsúlyos az *értékkörzésre* koncentráló, a *múlt tapasztalatait* hangsúlyozó gondolkodás képviselője is.

Egyik interjúalanyunk kifejti, hogy ő a „mostban” és a múltban hisz, a múltat viszi az ember magával, a múltból öröklődik egy csomó dolog (233). Egy másik nyilatkozó ebből a múltból az átörökített *rítusok* jelentőségét emeli ki, s nagyon fontosnak tartja, hogy mindenképpen legyenek – akár ilyen továbbvitt, akár újonnan keletkező – rítusok. „Ezek jelentősége nagyon nagy, segítenek tájékozódni. Az összetartozás biztonságát, a személyessé válást ezek tudnák megadni” (44). Hasonlót állít az a válaszoló, aki abba a már idézett mondatba sűríti tapasztalatait, hogy: „A civilizáció rossz úton halad, amikor nem tartja fontosnak egy kultúra a saját szimbólumrendszerét” (207). Ugyanebbe a gondolatkörbe illeszkedik a *mitológia* fontosságának (a művészetről mondottakkal is rokon) hangsúlyozása, arra hivatkozva, hogy: „benne az emberiség pszichéje van elrejtve” (27).

A *hagyományok* jelentősége (és az ezzel összefonódó) értékkörzés többeknél (és többféleképpen) előbukkanó alapgondolat. „Jövő nélkül nincs élet, tradíció nélkül nincs jövő” (141). „Ma nagyon negatív jelenség, hogy a gyerekek előtt nincs követhető érték, ha van, zagyva, gyűlöletre tanítják őket, hazugságra nevelik őket, tiltással, vagy oktan korlátozással, vagy túl szabadra engedéssel. (Nem látnak semmi szabályt, semmi rendet). Fiatalon elkezdnek inni, drogozni, túl fiatalon felelőtlen szex-kapcsolatokba bocsátkoznak. Folyik a tömeges népbutítás, miközben nincs igazi kultúra; van talán egy kisebbségi kultúra (egy

amolyan ál-alternatív kultúra), ami pedig azért értéktelen, mert nincs köze a hétköznapi élethez, nem segít a feszültségeket kezelni. Amire lehetne támaszkodni, az a hagyomány. (Például a család, mint intézmény. Mert ma a legtöbb gyerek előtt nincs férfimodell, a lányok előtt apa szerep, amin keresztül megtanulhatna nőnek lenni. Ma nincs férfiszerep. Az alsófokú pedagógusok is nők. A gyerekek nem tanulják meg, hogyan kell szeretni, kifejezni érzelmeiket, a lányok keverik a szexualitást az intimitással” /37/). A hagyományok tisztelete nem azonos a múltba ragadással, s ezt többen azok közül, akik a hagyományok fontossága mellett érvelnek, deklarálják is. „A konzervativizmus nem azonos a változások tagadásával” (109). „A hagyományok lényegéhez hozzátartozik elevenségük. A hagyományt az életforma tartja fent. Ez adódik tovább nemzedékről-nemzedékre. A hagyomány mindig megújulást is jelent” (121). A „hagyomány” megtestesíti a korábbi korokban kialakult, felhalmozott tudást, kultúrát, pozitív értékeket, de fennmaradni valóban csak akkor tud, ha – mint az utolsó idézetben elhangzik – állandóan megújul, beépíti a mindenkori jelen tapasztalatait, újdonságait is, s ha rendszerszerűen, egymást erősítő értékek és tudások rendszereként, s ezáltal egységes *életformaként* is tud működni.

Erre utal az az interjúalany is, aki szerint „*A tradíciókra épülő mai* megoldások szükségesek, nem szentimentális, romantikus felhangokkal, múltba révedéssel. Értékrend kell mögé, akkor működik”. Hozzáteszi, hogy ő nem antiglobalista, de azt fontosnak tartja, hogy próbáljunk meg otthon lenni, ahol élünk. (182). A *lokális beágyazottság* jelentősége szintén népszerű gondolat a megkérdezettek körében. „A civil társadalom alapvetően a lokálpatriotizmusból tudna táplálkozni” (109). Itt hangot kap az a régi igazság is, hogy az általános emberiről is mindig a különösségen keresztül lehet a legtöbbet megtudni. „A hagyomány annál inkább hordoz általános tanulságot, minél inkább helyi. A ’hely’ ebben az összefüggésben egy adott táj, város, falu kulturális szubsztanciáját jelenti” (121).

A hagyományos értékrendben (és a hagyományra orientált szemléletben is) elemi érték a *tisztelet*: (hiszen a hagyományok átvétele is csak úgy lehetséges, ha tiszteljük őket, és azokat az embereket, akik át tudják adni nekünk). Több nyilatkozó komoly problémának tartja, hogy a mai társadalomban nagyon leértékelődött a tisztelet értéke, mivel (tévesen) azonosítják azt az önárendeléssel, az egyén szabadságának korlátozásával. Követendő példaként hivatkoznak ebben a tekintetben a „keleti” mentalitásra: „A keleti szemléletben egyenes derékkal meghajolni, az a tisztelet: megadni ezt a tiszteletet megalázkodás nélkül” (196).

23. Közösség

Az egyén önárendelés nélküli odarendelődésének gondolata átvezet *az egyén és közösség* viszonyának mérlegeléséhez.

„Az ember saját boldogsága elválaszthatatlan a közösség ügyétől” (171). „A kollektív energiák, amelyek egy közösséget áthatnak, vagy amelyek szétrombolnak egy közösséget: ezek hatnak ránk” (68). „Nálunk az ismeretek elsajátítása a legfőbb cél. Ez nem jó. Sokkal fontosabb lenne a személyes kapcsolatokra, az együttműködés képességére, a közösségre koncentrálni; a közösség a személyiségfejlődés szempontjából is döntő. Ez tudná némileg ellensúlyozni az elidegenedést is” (44). Egy művészetpedagógus önmaga hivatását, életcélját határozza meg az alábbi módon: „A világ tele van megszólaltatható titokkal... az embereket összekapcsolni, s így szellemi közösségeket létrehozni, értelmet adni a létezésnek” (27).

A közösség ideáltípusát egyesek számára a *család* jelenti: „Aki nem tud a családi élet szintjén harmóniát teremteni, az nem tud harmonikusan együttműködni másokkal magasabb közösség szintjén sem” (108). „Ma az emberek el vannak szigetelődve egymástól. Leélik az életüket, nem megélik. Pusztítják a természetet. Az lenne a cél, hogy az emberek merjenek önmaguk lenni, bízni egymásban, ne hordozzanak álarcokat. A családra lehet támaszkodni” (158).

Még többen próbálnak építeni a *hagyományos, többgenerációs faluközösség* mintájára. „Régen kis közösségekben élt a magyar társadalom, egészségesen, nem terhelve környezetünket. Ott még az érkező gyermek találkozott a távozó öreggel” (213). „Vidéken mindenki mindenkit ismer, érdekli a másik ember, felelős érte” (127). „A falusi kultúrában jól működött a többszörös cserekereskedelem, ezt is vissza kellene hozni” (235). „Faluközösség jelleggel termelő és értékesítő közösségek kellene; ne konkurencia legyen, hanem közös fellépés. Szeretnék ilyen közösséghez tartozni, környezettudatos életformát élni” (156). „A racionális, strukturált gondolkodásból egy intuitívabb, emberközpontúbb gondolkodás irányába kellene elmozdulni. Az ideális élet valamilyen faluközösség-szerű fenntartható közösség lenne” (148).

Ezt a modellt próbálnák rávetíteni az elidegenedett viszonyok uralta nagyvárosokra is: „A nagyvárost kisebb egységekre kellene bontani, és ezekből össze tud épülni egy szövet” (129).

24. Nagyobb közösségek; haza, emberiség

A közösségi szemlélet ugyanakkor nemcsak kis léptékű, közvetlen (face-to-face) közösségekben gondolkodik. A nagyobb közösségek, a *nemzet* és az *emberiség közössége* iránti felelősség is több interjúban megfogalmazódik.

„Fontos az édesapámtól tanult magyarságtudat. Hogy tudjuk, honnét származunk, hogy a világban hol a helyünk” (235). „Szomorú, hogy a hazaszeretet kiment a divatból” (236). „A hazaszeretet: az ember ad a közösségnek és visszakapja” (195). „Az ember hagyjon a hazájában nyomot, amely értékekkel növeli a haza kultúrtestét” (30). (Ebből a szempontból hasonlóképpen gondolkodik az az interjúalany is, aki önmagát egy történelmi folyamat részének, „ebben a folyamatban egy építőkövnek” fogja fel /182/).

Az *emberiség* közösségének vállalása leggyakrabban a különböző hátrányos helyzetek sújtotta emberekkel való *szolidaritás* eszméjében nyilvánul meg. (Mint annál az idős embernél, aki, mint mondja, egész életében az egyenlőtlenség, a szegénység és a szabadsághiány ellen küzdött és küzd /101/. Vagy aki azt hangsúlyozza, hogy „szociálisabban kellene élni, a szegény ember szemszögéből nézni a világot”/26/). Ennek jegyében fogalmazza meg egy fiatal aktivista, hogy „míg korábban a hajléktalanok lakhatást és munkát követeltek, mára úgy nőnek fel fiatalok, hogy a hajléktalanságot természetesnek tartják. Ha az ilyen szélsőséges formákhoz hozzászokunk, akkor kevésbé várhatjuk, hogy a kirekesztettség kevésbé szélsőséges formái ellen fellépjünk. Bármilyen kivételnek az elemi segítségnyújtás, emberiség normái alól súlyos következményei vannak, mert ha valaki kivétel, akkor egyre több azzá válhat. Ha ilyen viszonyok vannak, ezek hatnak általánosan is a társadalomban, például a főnök-beosztott, a tanár-diák viszonyra is” (114). „A mai demokrácia a jövőbeli generációk érdekeit nem képviseli, súlyos egyenlőtlenségek vannak világméretben, négy és fél milliárd embert nem érint a jólét. Az igazi kérdés: hogyan lehetne jobbá tenni *mindenki* számára a világot?” (86) „Nem a kommunizmus bukott meg, mert azok szép eszmék voltak,

az emberek buktak meg, mert nem tudták létrehozni. A cél: felszabadítani az embereket a gazdasági kényszer nyomása alól; a cél egy kooperáción alapuló társadalom” (68).

Az egyik nyilatkozó arra emlékeztet, hogy egy ilyen szemlélet terjedéséhez a *társadalmi tudatosság* fokozására lenne szükség. „Az ember azt gondolja a gyerekeiről is, hogy amíg iskolába jár, legyen védve az 'élettől'. (Sokáig tartják az óvodában, hogy amíg lehet, ne részesüljön az iskola harcaiból, az iskolában azért, hogy ne szembesüljön az életbeli árusításokkal). Az egyetemen sok érdekes elméleti stúdium van, de társadalmi dolgokkal kevéssé szembesülnek: nem tanulják meg, hogy hogyan lehet egy projektet keresztülvinni a külvilágban. Ez ahhoz a kérdéshez hasonlít, hogy egy családban hány éves korban engedik a gyerekeknek, hogy beelásson a család gazdálkodásába. Szerintem már a háromévest is a maga szintjén be kellene vonni, hogy értse a család életét” (129). Ugyanebbe az irányba mutatnak egy másik vélemény gondolatai is: „A tömegszerű tudásátadás helyett a gondolkodást (a gondolkodni-tanítást) kellene preferálni. Különösen fontos a kritikai gondolkodás” (105).

A mikro-, és makroközösségekben való gondolkodás egyáltalán nem ellentétei egymásnak. Többen azt emelik ki, hogy a nagy közösségek egészséges működése éppen attól függ, hogy mennyire erősek benne a kisközösségek. Az alábbi megfogalmazásban például egymás mellett szerepel a nagyközösségek szempontjából optimális demokrácia-eszmény a kisközösségeknek tulajdonított fontossággal: „A demokrácia, a szabadság, a kisközösségek ereje az elmúlt húsz évben lehetett volna fontosabb megtartott érték” (179). „Határok nélküli összefogás kellene. {Ez a mondat már a nemzetek fölötti nagy közösségre, az emberiség-közösségben való gondolkodásra is utalhat}. És közvetlen demokrácia, civil társadalom, hatékony szakszervezetek” (105). Makro-, és mikroszint (az „össztársadalmi” közösségi érdek és a maga közvetlen közösségi beágyazottságát saját individuális „jóllétén” keresztül lemérő egyéni közérzet) összefüggését egy várostervező „szakmai” megfigyelésén keresztül érzékelteti: „Minél demokratikusabb egy ország, annál jobbak a közterei, mert számít, aki átmegegy rajta”(129).

A makroközösségi beállítódás az igazságtalanságokkal szemben *a társadalom javítására, megváltoztatására, dinamizálására* ösztönöz. „Az embereknek elégük van az értéktelen életből és a jövőkép hiányából” (53). De – a társadalomjobbító próbálkozások kudarcainak és negatív kimeneteinek tapasztalata birtokában a megkérdozettek nagy része *nem radikális* változásokban gondolkodik. „A társadalomváltoztatás eszköze nem a forradalom, hanem a társadalom megértése”(29). „A világot nem hirtelen kell megváltoztatni, de apró lépésekkel igen” (72).

25. Spontaneitás

Vannak ugyanakkor olyanok is, akik *bármilyen* tudatos változtatással szemben szkeptikusak. Például abból a megfontolásból, hogy „mindig történnek olyan dolgok, amivel az ember nem számol. Mindig a jelenét vetíti előre az emberiség” (64). Ez a mentalitás gyakran egyfajta, a részletes tervezésről való (nem feltétlenül passzív) lemondásba torkollik; néhány interjúalanyunk életstratégiája az élet *spontán alakulására* való ráhagyatkozás. Egy fiatal ember szerint: bármit változtatna a világon, elrontaná, mert azzal kiiktatná a véletlent (71) Egy másik fiatal férfi is kiemelt fontosságot tulajdonít a spontaneitásnak (10). De egy idősebb művész is úgy fogalmaz, hogy: a világ olyan a számára, mint egy nagy kirándulás, (amelynek lassan a végéhez közeledik). A jövő sosem foglalkoztatja. A jövő mindig jön. Az ember talán

tudja alakítani, de a szerencsének nagy szerepe van benne. Úgy van vele, mondja, mint a parasztember, majd mindig meglátjuk, mi lesz (9).

Erre a mentalitásra nem minden esetben jellemző az előző idézett interjúalany azon gondolata, miszerint „a jövő sosem foglalkoztatja”, és nem jelenti feltétlenül a tudatosság feladását sem. Éppenséggel jövőorientáltan és élete tudatos kézbentartásával is rá lehet hagyni az emberre váró (véletlen) eseményekre, mint például a következő gondolatmenet kifejtője teszi: „A tudatos utazás előre megy. Az életet egyirányú utcának kell felfogni, mindig előre nézni” (191). Hasonlóképpen fogalmazza meg a „tudatos sodródás” eszményét egy másik válaszadó: „ráfeküdni az események alakulására, de ugyanakkor azt kézben is tartani” (4).

26. Hit, Isten

„Ráhagyni” nem csak a véletlenre, hanem például Isten akaratára is lehet. A *vallásos hit* azonban jelentős többlet: kiemeltük már jelentőségét interjúalanyaink közül többek életében. A spiritualitásról való gondolkodás az élettapasztalatok összefoglalásakor is előtérbe kerül. Van, akinél ez egyszerűen hitvallás: mint annál az interjúalánynál, aki egész életére vonatkozóan állapítja meg, hogy ebben az életben ő a Jóisten szeretetét, segítségét érzi. „Ha az ember odaadja az életét” – teszi hozzá – „Ő megmutatja az arcát” (215). Van, aki az istenhit erejét az általában vett hit erején keresztül próbálja érzékeltetni. „A hit nagyon sokat segít, nemcsak az istenhit, de a gyógyításba vetett hit is. Ahogy az orvos hite vagy hitetlensége a páciensre is rásugárzik” (88). Van, aki az istenhitnek az *emberiség* számára való értékét mérlegeli: „Kár azon vitatkozni, hogy van-e isten, mert nem tudjuk bizonyítani. De ha azt látjuk, milyen művek születtek istenhit által, ez vitathatatlan érték” (64). „A barlangfestészet megjelenésével párhuzamosan kialakult istenhit reményt és erőt adott az embereknek” (195). Többeket foglalkoztat a *vallások pluralizmusának* kérdése is: „Minden út Istenhez vezet. Talán minden vallás így képzelhető el; minden ember útja teljesen különböző, nem lehet sablonosan egy vallásba mindenkit beleszorítani; hanem a hegyen mindannyian baktatunk felfelé a magunk ösvényén. Mindenki ugyanoda megy, a hegy csúcsára, csak mindenki a saját ösvényén” (214). Ugyanennek másik oldalát emeli ki, aki azt hangoztatja, hogy „a vallás akkor süllyed le emberi szintre, amikor kirekesztővé válik” (195).

27. Az élet lényegének keresése

Végül, az élettapasztalatok summázatai közt néhány olyan gondolatot is érdemes felsorolni, amelyek közös nevezője, hogy végső, lényegi kérdéseket próbálnak megfogalmazni.

Az egyik fiatal interjúalany még nem érzi késznek magát arra, hogy ilyen kérdésekre választ adjon, és kissé ironikusan kijelenti, hogy „Valami nagyon mély dolog lehet az élet értelme, amire én még nem jöttem rá” (162).

Akik mégis megpróbálnak ilyen „végső” kérdésekkel is foglalkozni, gyakran a szó szoros értelmében a végső ponthoz, a halálhoz viszonyítanak, az élet lezárulásának szemszögéből próbálják értelmezni az életet. A halál ténye általában az életidő kihasználására figyelmezteti az erről gondolkodót; (van, akinél ez a *minél hasznosabb* életet, másnál a *minél boldogabb* életet jelenti). „A halál előtt csak arra gondolhatsz, hogy ki vagy te, mit tettél le... ha ezt felfogják az emberek, akkor másképpen élnek” (242). „Természetesnek kell tekinteni a halált, kitolni persze, amíg lehet; úgy gondolkozni, hogy jól érezze magát itt a földön az ember,

aztán meg tudatosan átmenni a másik dimenzióba” (58). Egy harmadik interjúalany ugyanezt úgy fejezi ki, hogy azért fohászkodik, hogy legyen ereje meghalni, amikor meg kell; hogy ne legyen gyenge. És tudjon akkor is úgy élni, ahogy szeret, ha meg kell érte halni (194).

Hasonló szerkezetben kissé másképpen fogalmazza meg a maga tapasztalatösszegzését egy további interjúalany, összekapcsolva egymással az „elfogadó” meg a „változtató” szemlélet alapállását: „Amin nem tudunk változtatni, azt el kell fogadni, amin meg tudunk változtatni, azon kötelességünk változtatni” (195).

A buddhista világkép egyik alap gondolatát szólaltatja meg, aki azt hangoztatja, hogy: „Ha túlságosan ragaszkodsz valamihez, abban a pillanatban elrontasz valamit” (214). Egy másik megkérdezett éppen az (individualitását a holisztikusan szemlélt világrendnek alárendelő) keleti és (az individualista) nyugati szemlélet különbségét mérlegeli (a két mentalitás egymásra tükröztetésével): „A keleti és nyugati szemlélet különbsége, hogy a keleti ember azt mondja, hogy ha felkészültem, itt van a mester, a nyugati ember meg azt mondja, itt vagyok, hol van a mester?” (196).

Interjúalanyaink összefoglalt tapasztalataiban, ha összességükben szemléljük őket, éppen e két szemlélet szintetizálódását figyelhetjük meg. Egyfelől az adott *lét elfogadásának*, az *egyensúlykeresésnek*, másfelől a *belülről vezéreltségnek* és az *önfejlesztés szükségességének* igazságai; és persze olyan alapvető emberi hajtóerők vállalása, mint a *megismerés és az alkotás szenvedélye*, a *másik ember fontosságának tudata* és a *másokért-cselekvés öröme*. (És a legtöbb esetben jellemvonássá vált *optimizmus*, és *rendíthetetlenség* a vállalt célok követésében). Az egyes emberek tapasztalatai és az általuk ezekből levont tanulságok nagyon változatosak, de közös bennük a *szellemi értékek* preferálása, és (az átlagosnál jóval erősebb) *etikai beállítódás*.

Felhasznált szakirodalom:

- A. Gergely András – Bali János (szerk.) (2007): Városképzetek. Az antropológiai megismerés árnyalatai. MTA PTI – ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest
- Albert Fruzsina, Dávid Beáta (2012): Az interperszonális kapcsolathálózati struktúra átrendeződése Magyarországon, {In: Kovách Imre et als. (szerk.): Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon, MTA TK SZI—Argumentum, Budapest pp. 343-357}
- Albert Fruzsina – Dávid Bea (2007) Embert barátjáról, Századvég, Budapest
- Babbie, Earl (2003): A társadalomtudományi kutatás gyakorlata, Balassi, Budapest
- Barcza Dániel (2011): Szociálisan érzékeny design, *Kultúra és Közösség* 2011/3 pp. 49-54
- Bartal Annamária – Kmetty Zoltán (2011): A magyar önkéntesek motivációi. *Civil Szemle* 2011/4 pp 7-30
- Bauman, Zygmunt (2003): *The Individualized Society*, Polity Press, Cambridge
- Beck, Ulrich (2003): *A kockázat-társadalom (Út egy másik modernitásba)*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság –Századvég kiadó, Budapest
- Bell, Daniel (1976): *The Cultural Contradictions of Capitalism*, Heinemann, London
- Beniger, James Ralph (1986): *The Control Revolution (Technological and Economic Origins of the Information Society*, Harvard Univ. Press, Cambridge-London
- Bennett, Andy (2005): Szubkultúrák vagy neo-törzsek, *Replika*, 53. sz. 2005. december, pp. 127-143
- Bibó István (2004): Elit és szociális érzék, In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*, Budapest, Corvina

- Bodóczy István (2012): Kis könyv a vizuális művészeti nevelésről, UKFA, Budapest
- Bourdieu, Pierre (1978): A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelése, Gondolat, Budapest
- Bourdieu, Pierre (2000): Férfiuralom, Napvilág, Budapest
- Böröcz, József (2010): The European Union and Global Social Change, Routledge, London—New York
- Castells, Manuel (2006): Az identitás hatalma. Az információ kora. Gazdaság, Társadalom és Kultúra II. Gondolat--Infonia, Budapest
- Cosovan Attila (2009): Disco.—Design kommunikáció Co&Co Communication, Budapest.
- Csanádi Gábor—Csizmady Adrienne – Olt Gergely (2012): Átváltozóban, ELTE--Eötvös Kiadó, Budapest
- Csanádi Gábor – Ladányi János (1992): Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai, Akadémiai, Budapest
- Csányi Vilmos (2000): Az emberi természet: humán etológia, Vince, Budapest
- Csíkszentmihályi Mihály (2009): Kreativitás – A flow és a felfedezés, avagy a találmányosság pszichológiája, Akadémiai, Budapest
- Csizmady Adrienne (2008): A lakóteleptől a lakóparkig. Új Mandátum, Budapest
- Csizmady Adrienne – Csurgó Bernadett (2012): A városból vidékre költözők beilleszkedési stratégiái {In: Kovách Imre et als. (szerk.): Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon, MTA TK SZI—Argumentum, Budapest pp. 149-167}
- Debord, Guy (2006): A spektákulum társadalma, Balassi, Budapest
- Düll Andrea (2010): A környezetpszichológia alapkérdései, l'Harmattan, Budapest
- Enyedi György (szerk.): (2007): A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai, MTA TKI, Budapest
- Eriksen, Thomas Hylland (2006): Kis helyek, nagy témák. Bevezetés a szociálintropológiába. Gondolat, Budapest
- Eriksen, Thomas Hylland (2009): A pillanat zsarnoksága (Gyors és lassú idő az információs társadalomban) l'Harmattan, Budapest
- Feischmidt Margit – Kovács Éva (szerk.): Kvalitatív módszerek az empirikus társadalom-, és kultúrakutatásban.
www.elte.hu/szabadbolcseszlet/index.php?option=com.tananyag&task=showElements&id_tananyag=53 Utolsó megtekintés: 2013. április 24.
- Ferge Zsuzsa (2010): Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek (Adalékok a rendszerstruktúra és a társadalmi struktúra átalakulási dinamikájához, Napvilág, Budapest
- Ferkai András (2009): „A jövő nemzedék egészsége fontosabb minden stíluskérdésnél” Építészek a falukutatásban és a népi szociográfiában a két háború között. *Kommentár*, 2009/1, pp. 21-35.
- Fényes Hajnalka—Kiss Gabriella (2011): Az önkéntesség szociológiája, *Kultúra és Közösség*, 2011/1 (pp. 35-47)
- Foucault, Michel (2000): Elmebetegség és pszichológia. A klinikai orvoslás születése, Corvina, Budapest
- Garnham, Nicolas (2000): Emancipation the Media and Modernity (Arguments about the Media and Social Theory), Oxford Univ. Press, Oxford – New York
- Gaszó Ferenc – Laki László (2004): Fiatalok az újkapitalizmusban, Napvilág, Budapest
- Gábor Kálmán – Jancsák Csaba (szerk.): (2006): Ifjúságszociológia, Belvedere, Szeged
- Gellér Katalin – Keserű Katalin (1987): A gödöllői művésztelep, Corvina, Budapest
- Gerbner, George (2000): A média rejtett üzenete, Osiris--MTA--ELTE, Budapest
- Gerő Márton (2012): A civil társadalom néhány trendje Magyarországon 1990 után. {IN: Kovách Imre et als. (szerk.): Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon, MTA TK SZI—Argumentum, Budapest pp. 317-343}

- Habermas, Jürgen (2001): A kommunikatív etika (a demokratikus vitákban kiérlelődő konszenzus és társadalmi integráció politikai-filozófiai elmélete). Új Mandátum, Budapest.
- Hankiss Elemér (2002): Új diagnózisok, Osiris, Budapest
- Hankiss Elemér (2005): Az ezerarcú én. Osiris, Budapest
- Hankiss Elemér (2006): Félelmek és szimbólumok, Osiris, Budapest
- Hankiss Elemér (2012): A Nincsből a Van felé. Gondolatok az élet értelméről, Osiris, Budapest
- Hankiss Elemér – Heltai Péter (szerk). (2010), Te rongyos élet. Életcélok és életstratégiák a mai Magyarországon, Médiavilág Kft, Budapest
- Inglehart, Ronald (1990): Culture Shift in Advanced Industrial Society, Princeton Univ. Press, Princeton
- Inglehart, Ronald (1997): Modernization and Post-modernization, Princeton Univ. Press, Princeton
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (1983): Értékrendszereink, Kossuth, Budapest
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (2007): Túlélési stratégiák, Kossuth, Budapest
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (2013/a): Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón – és utána, Typotex, Budapest
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (2013/b): A szellemi termelési mód, Kossuth, Budapest
- Klaniczay Gábor (2003): Ellenkultúra a hetvenes-nyolcvanas években, Noran, Budapest
- Kondorosi Ferenc (1998): Civil társadalom Magyarországon, Politika + Kultúra alapítvány, Budapest
- Kopp Mária – Kovács Erika (szerk.): (2006): A magyar népesség életminősége az ezredfordulón, Semmelweis Kiadó, Budapest
- Kós Károly – Gall, Anthony (2002): Kós Károly emlékezete, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó
- Kovács Imre (2012): A vidék az ezredfordulón, Argumentum, Budapest
- Kovács Éva: Interjú módszerek és technikák {In: Feischmidt Margit – Kovács Éva (szerk.): Kvalitatív módszerek az empirikus társadalom-, és kultúrakutatásban. www.elte.hu/szabadbolcseszlet/index.php?option=com.tananyag&task=showElements&id_tananyag=53} Utolsó megtekintés: 2013. április 24.
- Kuti Éva—Marschall Miklós (szerk.): A harmadik szektor, www.nonprofitkutatas.hu/letoltendo/kuti_marsall.DOC Utolsó megtekintés 2013.május 8.
- Lasch, Christopher (1996): Az önimádat társadalma, Európa, Budapest
- Lányi András (2007): A fenntartható társadalom, l'Harmattan, Budapest
- Lányi András (2010): Az ember fáj a földnek – utak az öko-filozófiához. l'Harmattan, Budapest
- László Ervin (2009): Új világbkép. A tudatos változás kézikönyve, Nyitott Könyvműhely, Budapest
- Losonczi Ágnes (1989): Ártó-védő társadalom, KJK, Budapest
- Molnár Tamás (1996): Az értelmiség alkonya, Akadémiai, Budapest
- Morton, A. L. (ed.): (1984): Political Writings of William Morris, Lawrence and Wishart, International Publishers, New York
- Muggleton, David (2005): A poszt-szubkulturalista, *Replika*, 53. sz. 2005, december, pp. 111-126
- Noëlle-Neumann, Elisabeth (1984): The Spiral of Silence. A Theory of Public Opinion.-- Our Social Skin. Chicago, University of Chicago Press
- Novák Ágnes (2011): Öko-otthonok, *Kultúra és Közösség*, 2011/3 pp. 29-48
- Rosta Gábor (2009): A városi tanya. Szemléletváltás a válság idején, Leviter Kft, Budapest
- Rokeach, Milton (1984): A nézetek rendszerének szerveződése, in: Hunyady György (szerk.): Szociálpszichológia, Gondolat, Budapest (pp 469-490).

- Rokeach, Milton (1973): *The Nature of Human Values*. The Free Press, New York
- Ságvári Bence (2012): Az átmenetek kora? – A magyar fiatalok társadalomképéről. {In: Kovách Imre et als. (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*, MTA TK SZI—Argumentum, Budapest pp 63-83}
- Schulze, Gerhard (2000): Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája, *Szociológiai Figyelő*, 2000/1,2, pp. 135-157
- Somlai Péter (2013): *Család 2.0. Napvilág*, Budapest
- Szabó Ildikó (2009): *Nemzet és szocializáció, l'Harmattan*, Budapest
- Szalai Erzsébet (2011): *Koordinátákon kívül. Fiatal felnőttek a mai Magyarországon*, Új Mandátum, Budapest
- Szentpéteri Márton (2010): *Design és kultúra (befogadó design-kultúra)*, Építészfórum, Budapest
- Szirmai Viktória (1988): „Csinált” városok, *Magvető*, Budapest
- Szirmai Viktória (2007): A magyar nagyvárosi térségek társadalmi jellegzetességei, *Magyar Tudomány* 2007/6 pp 740-758
- Terbe Teréz (2012): Szocio és öko. A közösségi gazdálkodás dilemmáiról. *Eszmélet* 95. pp 5-27
- Thoreau, Henry David (2008): *Walden. A polgári engedetlenség iránti kötelességről*, Fekete Sas, Budapest
- Turner, Victor (2002): *A rituális folyamat*, Osiris, Budapest
- Utasi Ágnes (2004): *Feláldozott kapcsolatok. A magyar szingli*. MTA PTI, Budapest
- Utasi Ágnes (2008): *Éltető kapcsolatok. A kapcsolatok hatása a szubjektív minőségre*. Új Mandátum, Budapest
- Wallerstein, Immanuel (1998): *Utopistics, or Historical Choices of the Twenty-First Century*, The New Press, New York
- Weber, Max (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat, Budapest.
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom*, KJK, Budapest